

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

**НОВІ ЗНАДОБИ ДО ЕТНОГЕНЕЗИ СЛОВ'ЯН
ТА ІНШИХ НАРОДІВ**

ЕТИМОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ

Кн. 2.

НЬЮ-ЙОРК - 1967

**Vasyl Chaplenko. New Findings Pertaining to the Ethnogenesis
of Slavs and Other Nations. Etymological Studies.**

Vol. 2.

Надруковано 500 примірників

Printed by Nasha Batkiwschyna 133 E. 4th Street, New York, N. Y. 10002

НОВІ ВІДКРИТТЯ, ВИПРАВЛЕННЯ Й ВИСНОВКИ

У своїй книжці «Адигейські мови — ключ до таємниць нашого субстрату» (Нью-Йорк, 1966 р.) я вперше опублікував дані щодо субстратного значення для всіх слов'ян адигейського етносу та адигейських мов. Але тепер я поширив би цю субстратність і на балтійські мови — литовську та латиську, хоч я й не досліджував відповідного матеріалу, а спираюсь тільки на принагідних даних, які потрібні були мені для з'ясування слов'янських явищ (напр., назви „Славута”).

Або от випадково спостережена тотожність латиського „mezs” (ліс) із адигейським „мэз” (ліс). І це дуже багато говорить.

Історично поєднання балтійців із цим субстратом базується на Сарматії, що її північно-західні межі сягали Балтійського моря, яке, як відомо, на карті Птолемея називається навіть „Сарматським океаном”.

Ба більше: наявність збіжності в інфінітивній формі („н”) адигейсько-осетинських та німецької мов поширює цю субстратність хоч почасти й на німецьку мову (історичні стичності: готи, полабські слов'яни), а наросток -“an” (“gomān”), “serulla” (цибуля) й дещо інше, через зв'язки Риму з етрусками, ведуть і до питання про сліди цього етносу в романських мовах.

Наприклад, не можна не звернути уваги на збіжність навіть у морфологічній будові українського слова „цибулина” з італійським “cipollina” — зелена цибуля, або пор, утворений за допомогою адигейського наростка -„инэ”, причому й звуковий паралелізм „б — п” легко пояснюється на ґрунті адигейської фонетики.

Натяк етрускологів на те, що ймення “Maecenas” — “Maecsenatis” може бути етруського походження, веде до тих же таки адигейських мов: перша форма цього ймення — це адигейське „мышынэж”, що значить „дуже хоробрий”, а друга — „мышынэ” (безстрашний) + -„тес” — те саме значення. Можна думати, що й ймення “Kaius” („Кай”) — це адигейське „Къуей” (чит. „Кай”) — назва третього року тваринного календаря. У своїй першій книжці я виводив від цього слова ймення засновника Києва перевізника Кия, але тепер я схиляюсь більше у цій етимології до етимона „къуий” (паршивий, „охоронне” ймення), бо фонетично воно більше відповідає звучанню „Кый”.

А втім, можливо, що деякі римсько(італійсько)-адигейські збіжності пізнішого, не етруського походження. Це можуть бути залишки мови тих численних „скітів”, як їх за традицією називали в Римі, що були в римських легіонах або в рабстві і що на їхнє засилля так нарікав Сінезіус (400 р. н. е.). От, наприклад, ще прізвище “Machiavelli” (чит. „Маки-явелі”; адиг. „мэкъуауэл” — косар; інша форма цього слова — „мэкъуауэ” + наросток приналежності -„ей”, збереглася в українському прізвищі „Маковей” — „Косарів”, а такий наросток, як у „мэкъуаэл” зберігся в українських прізвищах „Шевель”, „Шевельов” < адиг. „шауэл” — погонич коней, від „шы” — кінь, як від „вы” — від, утворене „вауэл” — погонич волів), прізвище “Hoffa” (адиг. „гъуафэ” — каштановий колір, шатен), слово “mafia” (сміливий, блискучий) відповідає адигейському „мафлэ” — „палка людина”, а також „вогнище”. Слова „волох” та „валах” походять від „выль” (від) + -„хъуэ” (староруське „волюхъ” — воловик), в західно- та південнослов'янським „скороченні” — “włoch” та „влах”.

Щодо слов'ян та балтійців, то можна прямо сказати, що вони виникли внаслідок схрещення індо-європейців із предками адигейців, згодом, може, з кімерійцями. Які ж то були індо-європейці? Це мусили бути індо-європейці Satam-ової групи, бо ж до цієї групи належать і слов'янські мови (слов'янське „сьто”, адигейське „штэ” та „шэ, що може вимовляється, як „са”, а -„то” — додатковий складник). Якже спиратись на історичні дані, то можна з певністю сказати, що це були передусім скіти. Завоювавши кімерійців (чи, може, якихось інших предків сучасних адигейців), вони етнічно злилися з ними чи, може, краще сказати, потонули в цьому етносі, оскільки в новопосталій унаслідок цього процесу і названий пізніше „слов'янською” мові збереглися не тільки слова, а й морфологічні та фонетичні явища мови-субстрату, як про це виразно свідчать мої етимології. Від скітів залишилася неасимільована народність — осетини, а від кімерійців (чи інших предків) — сучасні адигейці.

Савромати-сармати — це вже був, мабуть, початок нового слов'янського етносу, бо хоч вони (сармати б то) й говорили „мовою скітською”, але вже з „певними відмінами”. Це тим більше можливе, що я тепер зміг уже довести й адигейське походження цих назов — „савромати”, „сармати” (див. у цій книжці). Дуже можливо, що алани були новим до-

пливом іраномовної людности, але й їхня доля була така, як доля скітів, бо й їхня назва оформлена за допомогою адигейського наростка - „анэ” (як „Артсана”, „Волиняна” тощо), приєднаного до назви гір Ала (тау). Анти (як і ота „Артсана”) були адигейцями, але й вони за часів Йордана були вже якоюсь мірою „натяком” на слов’ян, тим то він і поєднував їх із властивими вже (готовими) „слов’янами”.

Отже, процес слов’янської етногенези відбувався в умовах Сарматії і тривав не менше як тисяча років, від появи в Східній Європі скітів (VIII-VII в. в. до н. е.) і до перших історичних згадок про слов’ян як таких у II-III віках нашої ери.¹⁾

Цей процес міг бути тим інтенсивніший, що сармати, як це стверджує А. Зураєв у нижче згаданій праці, нищили все несарматське, отже й скітське. А що новопосталий етнос — слов’яни, відрізнялись від скітів, це видно із одного місця в поемі поета Пізіда про облогу Константинополя в 626 р., де сказано: «Скіт убив слов’янина і сам же був убитий потім, і, стікаючи кров’ю в цьому обопільному нищенні, вони вже не могли воювати спільно».²⁾

Річ ясна, що новий етнос витворився багато раніш, ніж появились назви „венеди” чи „слов’яни”, які, мабуть, теж були спочатку тільки назвами окремих частин слов’янства, а не всієї його цілості.

З огляду на такий характер слов’янської етногенези **відпадає потреба шукати прабатьківщину слов’ян чи казати, що вони звідкілясь „прийшли”,** як це й я робив у своїй попередній книжці «Адигейські мови...», спираючись на дотеперішні погляди, зокрема на „Atlas” Яжджевського. А що цей процес був спільний для слов’ян і балтійців, то наявність між ними розбіжностей можна пояснювати тільки як, сказати б, „діалектну” диференціацію. Тоді ж такі, з самого початку почали виникати й діалектні відмінності серед слов’янських мов, оскільки й адигейський субстрат не був одноманітний на всій цій величезній території, як не є однастайними й сучасні адигейські мови, говіркові явища яких доводиться ввесь час

1) Твердження дотеперішніх дослідників про „відокремлення слов’ян від решти індо-європейців за 2 тисячі років до н. е.” ні на чому, крім теоретично-порівняльних міркувань, не обіперті.

2) Подаю за кн. І. Гапусенка „Боротьба східних слов’ян за вихід до Чорного моря”, Київ, 1966 р., стор. 35.

брати на увагу у дослідженні сучасних уже слов'янських явищ.

Ці відмінності, з одного боку, усувають потребу в гіпотезі про якусь первісну єдність слов'ян, яка нібито пізніше розпалась, а з другого — дають змогу датувати початки окремих слов'янських мов та їхніх наріччів часом творення самих цих мов. Бо коли, наприклад, у західних українців, які не мали контакту з кавказькими адигейцями від часів Скітії-Сарматії, зберігся побутовий фразеологізм „лапу-цапу” (адигейське „Іэпэ-цыпэ” — приблизно, аби-як), а в росіян частка „ка” („дай-ка!” адиг. „кхэ”), то ці явища не могли виникнути внаслідок якогось „розпаду єдності”, а тільки на ґрунті ще адигейських мов.

У всякому разі мені стає дедалі ясніша велика вага мого відкриття. Якби народи Сарматії — фігурально висловлюючись — будували піраміди (а не степові могили) та „вавилонські вежі”, то це моє відкриття, може, можна було б порівнювати з відкриттям Шампольона, що розшифрував єгипетські гієрогліфи, з відкриттям Гротєфєнда, що прочитав асиро-вавилонський клинопис, з розшифруванням хеттських написів внаслідок дослідної роботи Грозного.

Той факт, що осетинський науковець А. П. Зураєв у своїй солідній праці «Северные иранцы Восточной Европы и Северного Кавказа (савроматы, скифы, сармато-аланы, анты, ясы и осетины)», виданої у Нью-Йорку 1966 року, не зміг показати впливів іранців на слов'ян, зокрема не обґрунтував приналежності антів до іранців (він, наприклад, відмовився пояснювати ім'я „Меґамир”), ще більш переконало мене в незаперечності мого відкриття. Швидше можна говорити про впливи адигейських мов і на осетинську мову, оскільки адигейці навіть історичними вже часами (як це відзначає й Зураєв) довго панували над осетинами.

Тим то в самій сучасній осетинській мові залишилось, либонь, мало староіранських елементів, бо вона тепер, за свідченням А. Зураєва, „складається з суміші скітської та аської мов з невідомою частиною сармато-аланської та місцевого автохтонного кавказького субстрату” (згадувана праця, стор. 10).

Моє відкриття допомагає читати гідро- й топонімічну карту та ономастику Центральної й Східної Європи та Балкан, як розгорнуту книгу, та роз'яснювати темні проблеми з історичного минулого народів, що живуть на цих територіях.

не кажучи вже про великі можливості щодо історичного вивчення самих слов'янських мов, їхньої фонетичної, граматичної й лексичної будови.

Адже, крім згаданих у моїй першій книжці наростків адигейського походження, я можу тепер ще додати: -,та" („біднота"), -,ка", -,сь" („татусь"), -, (у)х" („пастух"), -,ж" („козак"), -,онок" („ребёнок", „бандаронак"). Ба навіть наростки прізвиськ на -,ов", -,ев" та -,ин", поширених найбільше в російській мові, але можливих і в інших слов'янських мовах (у болгарській на -,ов"), з тих же таки адигейських мов походять, як я це з'ясовую в цій праці. З них же походять наростки дієприкметника -,м" („любимий"), -,т" („битий") та наросток російського дієприслівника -,в" („сделав"). Походження явища редукції голосних у російській мові, а може, й акання (в тому числі й білоруське) теж, либонь, походять з адигейських мов.

Звичайно, мови сучасних адигейців далеко відійшли від мови їхніх давніх предків, але в них збереглися ті елементи, що з них потворилися ті явища слов'янських та інших індо-європейських мов, які без них, без адигейських мов, були досі нез'ясовні, непоясненні. Напр., в адигейських мовах немає слова „цибуля" (по-адигейському це „бжьын"), але в них є слово „цыбэ" чи „цыпэ", що означає „чубата", і є наросток -,Іэ", а це й дало разом слово „цибуля" та „cipolla" (італійське).

Може, звичайно, виникнути й таке питання: чи не сталося тут навпаки? Чи не запозичили цього всього адигейські мови з індо-європейських? На це міг би натякати й той факт, що найбільші можливості для моїх дослідів дає кабардинська мова, територіяльно найближча до осетинської. Але проти такого припущення промовляє те, що досліджувані явища є органічними складниками в адигейських мовах, а в індо-європейських мовах вони були досі незрозумілі й загадкові (як от хоч би українські прізвиська на -,ко та -,енко"). Та й як могли запозичити адигейські мови, що історично збереглися тільки там, де вони були ізольовані від світу, — в горах Північного Кавказу, такі слова, як та ж таки „цибуля" чи „сонце", коли в них цих слів немає, але зате є складники, з яких ці слова утворені?

Взагалі сказавши, адигейські мови дають реально-історичний матеріал для з'ясування походження різних явищ у слов'янських мовах так, як, наприклад, для романських мов

дає латина, з тією, правда, різницею, що вульгарна латина була прамова для романських мов, а адигейські мови для слов'янських тільки субстрат чи, може, й основа (як це можуть показати дальші вивчення відповідного матеріалу). Але й це, видима річ, не зменшує їхнього значення, оскільки сама гене-за слов'ян і слов'янських мов була досі цілковитою таємницею. «На жаль, — пише Ф. Жилко в своїх „Нарисах із діалектології української мови” (Київ, 1966 р.), — наука ще не розв'язала до кінця питання про етногенез (народотворення) слов'ян» (стор. 10). Про відсутність навіть згадок про адигейські мови як джерело для вивчення слов'янських мов я вже згадував ув отій своїй книжці «Адигейські мови...» Уже після виходу цієї моєї книжки я одержав виданий у Києві 1966 року «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов». Це дуже солідна праця, і її можна б назвати підсумками дотеперішнього слов'янознавства чи хоч вивчення слов'янських мов у їхньому історичному розвитку. Але й у цій праці немає й найменшої згадки про адигейські мови. Автори оперують із „старим” індо-європейським матеріалом, повторюють те, що вже було використане на ґрунті цих (індо-європейських) мов. Вони свідомі того, що в лексичі слов'янських мов є „етимологічно ізольовані” слова, навіть такі, що могли бути „запозичені з неіндо-європейських мов” (стор. 526), але навіть не натякають на якесь конкретне джерело цих запозичень. Деякі з тих слів, що їх вони розглядають як індо-європейські, я розглянув ще в отій своїй книжці і довів їхнє адигейське походження (напр., імена „слов'янських” богів, Перуна тощо), походження таких слів, як „віл” (з „воль”), для них невідоме. А я ж з'ясував багато більше слів уже й після виходу книжки, з'ясував без особливих зусиль з мого боку, бо адигейський живомовний матеріал „легко” підказує відповіді. Деякі знахідки були й для мене просто „готові” несподіванки, що підтверджували мої попередні теоретичні припущення. От, наприклад, коли я теоретично вивів ім'я антського ватажка „Маджак” з черкеського слова „мазекІэ”, то пізніше, цілком випадково, трапилось мені в харківському журналі „Прапор” (ч. 6 за 1966 р., стор. 89) ім'я сучасного черкеса „Мазак”. Ще пізніше я довідався про сучасне чеське прізвище „Masak”, а також про українське прізвище з Кубані — „Мисак” (маю інформацію від кубанського козака К. Плохого). Вивівши теоретично ім'я бога „Сварог”, я пізніше виявив, що в старослов'янській, сучасній

болгарській та сербо-хорватській мовах сорока зветься „сврака“, а в полабській — „svorko“, а це підтвердило моє припущення щодо утворення звукосполучення „свар“-. Вивівши назву „Жовква“ із адигейського „жылъкъы“, я потім довідався, що на Північному Кавказі є р. Жылъкъы-су. Побудувавши етимологію назви „Київ“ на здогадному імені „Кий“, я пізніше знайшов українські прізвища „Кийович“ та „Кияк“,*) утворені від цього імени (це додатковий доказ, що назва „Київ“ утворена від імени людини, а не від якогось іншого слова). Від А. Орла я довідався, що на Херсонщині селяни кажуть „Велесожар“, а не „Волосожар“ — і це посилює мою етимологію цього слова. До питання про етруску мову я тепер міг би приєднати ще осетинське слово „мае“ (чит. „ме“), що значить „я“: це відповідає етруському займенникові першої особи однини.

Перевіривши ще раз свою етимологію назов дніпрових порогів, я зміг уточнити етимологію назви „Елѣуті“. Поперше, я знайшов живе адигейське слово, що точно збіглося з моїм теоретично виведеним словом „мыжеин“ („не спати“), яке я навіть позначив був зірочкою на ознаку здогадності,¹⁾ а подруге, вирішивши пошукати лексичний відповідник до „не спати“ без частки „не“, я знайшов слово „ежьэн“, що може означати те, що й „чувати“, „бодрствувати“, а це усунуло потребу говорити про можливий пропуск у Констянтина Порфірогенета літери „v“. Якщо до „ежьэн“ (наказова форма від „ежьэн“) додати використаний у моїй попередній етимології наросток „-пэ“ (зовсім), то й вийде точний відповідник до отого грецького написання.

Далі я зміг тепер достеменно з'ясувати етимологію — „Острѣвоуитрах“: перша частина цієї назви утворена від іранського (осетинського) „астаерын“, що значить „лизнути“,²⁾ чи вже, власне, від слова „острів“, утвореного від цього іранського слова. Це останнє слово утворилось від частини „астаер“ (пор. з рос. „остёр“ — гострий, а також із назвою міста „Остер“), оформленої закінченням уподібнювального відмінка „-ау“, з випадом у змінених умовах голосного

*) Прізвище „Кияк“ — це могла бути й назва орла-могильника — адиг. „къиякъ“.

1) Див. „Русско-кабардинско-черкесский словарь“, Москва, 1955 р., слово „бодрствувати“.

2) „Осетинско-русский словарь“ А. Касаева. Москва, 1952 р.

„ае”³⁾ а це все закономірно й дало „слов’янське” слово „остров”. Назва „(Моравська) Острава” підказує здогад, що на цю форму могло вплинути й закінчення адигейського обставинного відмінка -„(р)ауэ”, із збереженням кінцевого „э”. Згідно з семантикою уподібнювального відмінка, що відповідає на питання „як?” семантика „острів” означає: „(як) облизуваний (водою)”. А як щось інше, напр., ніж, можна „облизувати” й чимсь іншим (напр., каменем), то звідси вийшло й „острий”, а також такі імена та прізвища, як „Остромир”, „Островерха”, а може, й „остроготи” на протилежність „візиготам”, що їздили „вологими возами” (від „вы” — віл та — „зэ” — прикметникове закінчення, а разом *,вазэ” > „воз”; від „ы” — чергування „о - е”: „возъ” — везти). Звукосполучення „ову” у назві порога походить від інфінітивної форми -„(ы)н”.

Зате в мене виник сумнів щодо правильності моєї етимології слова „Ненаситець” через неможливість у моїй здогадній позиції слова „сыти” („всякий”). Я тепер знайшов простішу й переконливішу етимологію чи, може, прямо сказати — остаточну етимологію. Слово „~~насит~~” утворене із частки „не” (осетинське „нае”, а може й ширше вживане, оскільки воно є навіть в угорській мові — “ne”), з кореня „асу-”, що означає „поживний”,¹⁾ та в афікса так зв. фінітного дієслова -„т”. Отже, „наеасут” > „неасыт” — це, справді, „ненаситний”. Звукосполучення „нена-” в цій побудові з’явилося пізніше. Афікс -„цэ”, як і в слові „Звонець” означав уже прикметниковість форми, що після забуття її могла приєднати до себе ще й наросток -„кий” („Ненаситецький”). Звичайно, „неасит” — це була назва птаха, як про це свідчить і наявність його в старослов’янській мові, і запис Константина Порфірогенета. Але, як бачимо, в будові цього слова немає даних для носового голосного. Тож можна думати, що старослов’янське написання „неІАсытъ” — це тільки графічне явище, виникле внаслідок того, що в глаголиці був один знак для юса малого і для „ѣ”, а тут мав бути „ѣ”, бож має спільний корінь із „їсти”.

Замість висловленого обережно здогаду, що назва „ант” — це могло бути перекручене грецьке “andr”, я тепер вису-

³⁾ У згаданому осетинсько-російському словнику А. Касаєва про цей звук сказано, що він, як слабкий, може редукуватись, зливатися з іншими голосними, ба й зникати (стор. 444).

¹⁾ „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р.

нув би інше припущення: що це грецька калька з назви „язиг” оскільки я встановив, що „язиги” — це були вояки, може, такого типу, як козаки, бо й їхня назва утворена від того ж кореня, що й „козак”,¹⁾ а грецьке „αντ” означає „супроти”, „віч-на-віч”, а „ανταω” — „вступати в бій”. Думаю, що немає потреби шукати якісь етимології, коли грецька мова дає таку пряму звукову збіжність, а також близьку семантику. І навпаки: таке звукосполучення не властиве ні адигейським, ні осетинській мовам, а як у їхньому фольклорі й трапляється ім’я „Ант”, то воно могло бути запозиченням, як це з іменами частенько й трапляється. А греки ж перекладали й інші сарматські назви для свого вжитку, напр., „ταυροι”, яке було калькою з назви „венеди”, як це я довів у даній праці. Ім’я князя „Бож” — це значить „лис” (від „бажэ” — лис), а „Боз” є в осетинській мові.

Коли вже заперечувати мою попередню етимологію „антів”, то треба відкинути й виводжування назви „адиги” з цього слова. Я тепер думаю, що „адиги” походять від „адз” (батько), і це означає „батьковичі” (в „адиг” наросток „гъуз” означає „спільність”). Це, може, так, як у Римі „патриції” (від „pater”) протипоставлялись „безбатченкам” — плебеям, які за матріярхату не мали батьків. На таке пояснення слів „патриції” й „плебеї” звернув мою увагу д. Орел, і я йому за це висловлюю тут подяку).

Про інші, додаткові до моїх попередніх дані читач довідається з цієї книжки, як також і про багато цілком нових і великою мірою достеменних етимологій.

На жаль, українські еміграційні історики й мовознавці не звернули майже ніякої уваги на появу моєї попередньої книжки, нею зацікавились фахівці з інших ділянок, та й то небагато їх.

На 25 із 28 примірників, розісланих безплатно науковим установам та окремим особам, фактично не було ні одного прямого відгуку чи хоч підтвердження, що книжку одержано.

Звичайно, я й не сподівався ніяких безпосередніх відгуків від славістів з-поза залізної заслони, хоч і розіслав свою книжку до всіх слов’янських столиць, а передусім до Києва. Мені тільки цікаво, як вони використають моє відкриття (бо

¹⁾ Див. про це в моїй праці «Про давню козаччину і пізніше козацтво» („Визвольний шлях”, за травень 1967 р.).

зигнорувати його не зможуть). Але якби вони взяли мої здобутки без згадок про мої видання, то це був би явний плягіат.

ПОХОДЖЕННЯ ДЕЯКИХ ТИПІВ УКРАЇНСЬКИХ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПРИЗВИЩ

Останнім часом мовознавці на Україні приділяють чимало уваги походженню морфологічних моделей (типів) українських прізвищ. У різних ономастичних збірниках, виданих у Києві, опубліковано декілька спеціальних дослідів на ці теми, а в тих дослідях зібрано великий фактичний матеріал. Але не можна сказати, щоб ці досліді дали добрі „теоретичні” висновки щодо походження основних форм українських прізвищ. Зокрема нічого не вийшло з поясненням таких яскравих українських типів, як прізвища на „-,ко” („Ключко” тощо) та „-,енко” („Петренко” тощо).

Щоб „розчистити місце” для свого з’ясування цих двох форм, я мушу критично розглянути попередні спроби їх етимологізації. Щодо походження форми на „-,ко”, то в дослідників виразної думки не було, а про походження форми на „-,енко” була така думка, що вони походять від іменної (короткої) форми якісних прикметників. Найвиразніше висловив цей погляд В. Сімович у своїй статті «Як наголошувати прізвища на „-,енко”?» «Постали вони, — пише він, — з форми середнього роду прикметників, а саме (з) так званої іменної форми (за російськими праматиками звуть її в нас скороченою), і то прикметників здрібнілих, із наростком „-,енький” (середній рід іменної форми „-,енко”, з відм’якшенням „н”, як воно часто буває в прізвищах), причому, як ця форма вказує, значення такого наростка є здрібніння, а далі „сина”, „походження” і т. д. Сліди таких прикметників залишилися в нерідких у нас іще й досі прізвищах, таких, як „Миленко” (порівняй „миленький”), „Сухенко” (порівняй „сухенький”), „Чорненко” (порівняй „чорненький”), „Зеленко”, „Зелененко”, „Лісенко” (порівняй „лісний”), „Чубенко”, „Понятенко” і т. д.»¹⁾

Цю думку легко заперечити. Передусім: у яких граматичних умовах форма якісного прикметника могла бути перене-

¹⁾ «Наші дні», ч. 11, 1943 р. Львів.

сена на іменник і що призвело до її деформації, до отого „відм'якшення” „н”? Адже явища субстантивації прикметника в словах „полонений”, „хворий” тощо не втратили нічого ісінько з своїх прикметникових формальних особливостей! У словах типу „спальня”, „їдальня” зміна сталася не в наростку, а в закінченні, і це призвело до семантичного відірвання цих слів від категорії прикметника. А мова про якесь „відм'якшення” „н” — це просто непорозуміння, що свідчить про недостатнє ознайомлення автора з фактичним матеріалом. Якже мати на увазі те, що нібито „сліди таких прикметників залишилися в нерідких у нас іще й досі прізвиськах, таких, як „Миленко”, то на це я маю живомовний факт, що це твердження виразно заперечує. Я, можна сказати, був свідком, як прізвисьце „Миленко” виникло в нашому селі (на Січеславщині). На нашому кутку, поблизу від нас жила родина, в якій жінка вживала незвичайного для нашого мововжитку слова „милий”, „мила” (здається, вона привезла це слово з міста, де ще дівчиною наймичкувала). Отож її й прозвали (продражнили) „Милою”, її чоловіка „Милим”, а двох їхніх синів, моїх однолітків і товаришів — „Миленками”. Я виразно пригадую, що форми „миленький” ця жінка не вживала, і наросток -„енко” приєднався, як це звичайно в таких твореннях буває, безпосередньо до кореня-основи „мил-”. Крім того, я пам'ятаю, що в слові „Миленко” не тільки не було нічого здрібнілого чи голубливого, а й навпаки: тих хлопців так називали тільки позаочі, бо вони це сприймали як образ, як дражніння, і починали битись. А моя мати іноді казала: «Не гуляй з тими Миленками!» Бо вони були таки добрі отряхи, а старший з них — Панас, під час колективізації став комсомольським активістом, розкуркулював селян, і його всі зненавиділи та називали „Миленком” (знов таки позаочі) як лайкою, а я вивів його в своїй драмі «Чий злочин?» І, навпаки, я можу навести тут задокументовану в статті П. Супруненка «Прізвиська по-козацькому» форму прізвиська, утвореного від здрібнілого прислівника (але прикметникового походження), — „Потихеньченко”, але й у ньому, як бачимо, наросток -„енко” приєднаний до цілої основи, з відкиненням тільки закінчення -„у” (бо від „потихеньку”).¹⁾

Взагалі слід сказати, що В. Сімович своїєї думки не обґрунтував (може, тому що сказав це між іншим, бо в отій

¹⁾ «Наука і суспільство», ч. 12, 1965 р.

своїй статті мав на увазі наголошування цієї форми і дещо цікаве щодо цього, справді, дав). Якби він це робив, то, мабуть, притягнув би такі приклади-прізвища, як „Максимонько”, а в м'якому варіанті — „Матвієнько”. Але й це не був би доказ на користь його міркувань, бо це утворення іншого типу: це іменникова пестлива форма, а як прізвище вона можлива тільки на західноукраїнських землях. Вона належить у цьому розумінні до групи „семантичних прізвищ”, тобто прізвищ без спеціального морфологічного оформлення, таких, як от „Прокоп” (ім'я „Прокіп”) тощо. І хоч форма „Максимонько” збігається з прикметниковою „галицькою” формою „тихонько”, але це наростки („оньк”-) різних частин мови і, може, навіть неоднакового походження, як про це свідчить літературне й „наддніпрянське” „тихенько”. У формі „Максимонько” наросток „онь” „втиснувся” в форму „Максимко” (звідки це „ко”, побачимо далі), а в формі „тихенько” доводиться виділяти увесь наросток „еньк”-, бо „о” усвідомлюється як закінчення, справді, прикметникового походження. Про окремість таких форм, як „Максимонько”, „Матвієнько” свідчить їхній наголос, що стоїть на корені (в Галичині „Максимонько”, „Матвієнько”, мабуть, виникло під впливом польського наголошування), а також можливість форми „Савонька”, з „а” наприкінці, що походить від „звичайної” форми цього імені — „Сава”.

У Галичині форма „Максимонько”, „Матвієнько” можуть перетворюватись на „Максимойко”, „Матвієйко” (як і „тихойко”, „сонейко”) та „Савойка” (від „Савонька”), але це форми фонетичного походження: тут відбулася дисиміляція приголосних „н” та „к” в способі їх творення (замкненість).

Цікаву статтю про походження українських прізвищ на „-енко” написав О. Ткаченко.¹⁾

У цій статті він не тільки зібрав великий фактичний матеріал і з української, і з інших слов'янських мов, а ще й виявив не абияке уміння орудувати історично-порівняльним методом. Але його кінцеві висновки не переконують. Він пише: «В українських утвореннях на „-енко” ми маємо справу із складним суфіксом, утвореним шляхом поєднання суфікса „-ен(т)”, у словах типу „дѣта”, „тела” (<*дѣтен-, *телен-) і суфікса „-(,ъ)ко”.²⁾ Але звідки ж походить отой наросток

1) «Слов'янське мовознавство», збірник статей, II. Київ, 1958 р.

2) Згадане видання, стор. 50.

„(ъ)ко”? Як виявляється, на ґрунті тільки слов'янських мов не можна пояснити його виникнення. Не міг сказати чогось певного О. Ткаченко і в питанні про датування цього явища в історії української мови. Тим то для мене більше важать його негативні висновки. Він же пише: «Розглянуті особливості розвитку даних суфіксів в окремих слов'янських мовах, на жаль, не знаходять достатнього пояснення з погляду історичних даних. Зокрема найменше висвітлена передісторія відповідних суфіксів східнослов'янських мов, а також відповідних суфіксальних утворень. Справді, ті дані порівняльного характеру, які ми можемо залучити для з'ясування походження останніх, свідчать про значну давність східнослов'янських суфіксальних утворень типу „телёнок”, „бондаренко”, „бондаронак” і т. д. Якщо не всі вони, то певна їх частина могла виникнути ще в дописемний час. Тимчасом при відносному багатстві порівняльних даних, які уможливають подібного роду припущення, в історії самих східнослов'янських мов вони знаходять значно слабкіше обґрунтування».³⁾

Як бачимо, немає можливості з'ясувати ці утворення на ґрунті самих слов'янських мов. І отут стає в пригоді те нове джерело, що я його нещодавно відкрив, — адигейські (кабардино-черкеські) мови.

Я пригадую, що ще Лещенко, директор Краснодарського історичного музею, в своїй статті про походження козащини, надрукованій в одному з кубанських наукових збірників 20-их років (на жаль, я не пам'ятаю ні назви того збірника, ні ймення самого автора) натякнув був на походження прізвищ на „енко” від форм адигейських мов. Але він не дав ніякої лінгвістичної аргументації, а тільки покликався на ймення якогось адигейського легендарного героя, чи не „Машуко”, — не пригадую точно.

У моему розпорядженні є вже така лінгвістична аргументація. Передусім слід сказати, що прізвище на „енко” генетично зв'язане з формою на „ко” („Чуйко” тощо) і що в основі обох їх лежить те саме явище адигейського словотвору. Сучасний український наросток „ко” — це живцем збережене адигейське слово „кьо”, що має й інший варіант у написанні „кьюэ” і означає: „балка”, „яр”, „річка” та — це особливо важливе для даного досліді — „син”. Ця остання його семантика найвиразніше збереглася в українських пріз-

³⁾ Згадане видання, стор. 48.

вищах на „енко” („Петренко” — Петрів син), хоч воно вже усвідомлюється тут тільки як формант, а не самостійне слово.

У системі адигейського словотвору слово „кьо” („кьуэ”) теж може приєднуватись до інших слів, утворюючи разом з ними уже інші лексичні одиниці, з формально-граматичними ознаками окремого слова. Воно як означувана частина завжди стоїть після слова-означення, тобто наприкінці. Але ці два складники такого слова з'єднуються не безпосередньо, а за допомогою сполучного слівця „е”, що являє собою забуткову, не вживану самостійно форму особового займенника 3 особи однини, із значенням приналежності — „його”, „її” (син чи хтось або щось інше). От, наприклад, адигейське слово-назва „Мьекьо”, у ньому наявні усі три складники: „мы” (кислиця, плід дикої яблуні) — „е” (отой займенник 3 особи) — „кьо” (в даному разі — „річка”). А разом це означає: „кислиця — її — річка”, чи, по-нашому сказавши, „річка кислиць”, „кислична”, тобто така, що понад її берегами ростуть кислиці. Річка з такою назвою (в слов'янській вимові „Міяко”; ця вимова засвідчена в українському прізвищі „Міяковський”) й справді є в Адигейській автономній області, і над нею (якщо не помиляюсь) стоїть м. Майкоп, що по-адигейському називається „Мьекьопэ” (у цій назві є ще складник „-пэ”, що значить „початок”, „гирло”, бо та річка впала саме в цьому місці в р. Білу). Різниця в вимові того самого звукосполучення „мьє” в „Мьекьо” і в Мьекьопэ” фонетичного, можливо, й говіркового походження, і її можна легко пояснити законами адигейської фонетики. (Між іншим, голосний „а” на місці „ы” в слові „Майкоп” засвідчений ще й у прізвищі російського поета Маяковського, що був, як він сам казав, „запорізького походження”).

Річ ясна, що коли утворення цього типу виступає як прізвище, то тоді „кьо” („кьуэ”) означає „син такого то”.

Далі треба з'ясувати фонетичний характер сполучного слівця „е”. Це двозвук „йэ”, тобто складається воно з йота та з голосного „э”, що являє собою короткий звук середнього ряду низького положення. У повному своєму вигляді двозвук „е” звичайно стоїть або на початку слова, або наприкінці (але можуть бути й винятки, як це ми бачимо на прикладі „Мьекьо”, що дало вимову „Міяко” та „Майако”). У середині ж слова цей двозвук звичайно втрачає свій другий складник — звук „э”, а „й” асимілює попередній голосний і творить з ним інший двозвук, як це ми бачимо на при-

кладі слова „Майкоп”, в якому звук „э” випав, а натомість „ы” перетворилося на „а” (у слові „Міяко” — на „і”, без випадку „э”, що зазвучало в слов’янській вимові як „а”).

Для мого досліджу також важливо відзначити, що звук „э” — це дуже короткий звук, може, навіть звук неповного творення, а „й”, коли він втрачає „э”, стає „ледве вловним на слух звуком”.¹⁾ Звідси ясно, що на ґрунті слов’янських мов в утвореннях досліджуваного типу на місці цих звуків виникли „ъ” або „ь” (той чи той звук залежно, мабуть, від твердості чи м’якості попереднього приголосного), а можливо, що й взагалі ці звуки в слов’янських мовах виникли на адигейському субстраті, як також не виключене, що й сучасна російська редукція ненаголошених голосних — далекий відгук цього субстрату. Крім того, вони могли потрапити в слабкі чи сильні позиції, як і „ъ” та „ь”.

Історично на неслов’янському ґрунті утворення на „-ко” засвідчене в імені останнього „готського” (насправді, мабуть, адигейського) князя в Криму Ісайка (в наз. в. „Ісайко”), що його стратили візантійці (він був християнин, як це відомо з історичних джерел і як про це свідчить перша частина його ймення, що нагадує українське „Сай” („Ісайя”), що збереглося в українському прізвищі „Сайко”). На слов’янському вже ґрунті ця форма засвідчена в договорі князя Ігоря з греками 944 р., де є ймення „Тудько”, далі — билинний „Садко”, літописний „Варяжко” (згаданий під 1113 р.), „Станислав Тудько”, боярин у Києві (1136 р.), а також ім’я одного з двох „княжих отроків”, що осліпили князя Василька, — „Кълцько” (збереглось у сучасній українській мові як „Клочко”).

Річ ясна, що коли слабкі „ъ” та „ь” у слов’янських мовах зникли, то на місці колишнього адигейського „э” ніякого звука не залишалось, та й далше творення таких прізвищ та імен за аналогією відбувалося вже без будь-яких сполучених звуків („Левко” тощо). Наведу приклад прізвищ, у яких обидві частини ще адигейського походження: „Дейко” (від „дей” — ліщина; є українське прізвище без „-ко”: „Дей”), „Кирейко” (від „кирей” — крикун; є на Кубані прізвище „Кирій”, без „-ко”, є воно й у чехів), „Мелешко”, „Малишко”, „Малашко” (усі від „мэлаш” — вівчар; є й прізвище „Малаш”, без „-ко”).

¹⁾ „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р. Стор. 494.

Але не треба думати, що такі творення були тільки в іменах та прізвищах, ні, з огляду на оту, відзначену вище широкую розгалуженість семантики слова „кьо” („кьюэ”) за цією схемою могли творитись і загальні іменники, що означали приналежність до категорії певного явища, як от професія (давнє „шевко”), рід („братко”), родина („дядько”, „батько”, „татко”). Останні трое слів — „дядько”, „батько” й „татко” в обох своїх складниках — адигейського походження: перший складник у „дядько” — з адигейського „дадэ”, що значить „дідусь” (без „ко” це слово збереглося в формі російського „дядя”, а також західноукраїнського „дедє-гедя” — батько; до речі, від цього походить і „дядина” — з „дадэ-анэ”, де „анэ” означає „мати”); „батько” — від „бэ-тэн”, що значить „розмножуватись”, утворене з випадом інфінітивного оформлення „н”; „татко” (й „татусь”) — від „тэтэж” (тут „ж” — старий), що значить „дідусь”. Семантично це попереплутувалось, але формальне його походження від адигейських утворень очевидне.

Первісне наголошування в таких утвореннях, як „Сайко”, „Грицько” було як правило наприкінці слова, воно було тут дуже важливе, бо зберігало кінцевий голосний „о” і зберегло його до нашого часу, оскільки ненаголошені кінцеві голосні в адигейських мовах часто відпадали і тепер відпадають, як це можна бачити хоч би на прикладі слова „Майкоп”, де кінцеве „э” зникло. Такі наголоси, як у слові „Мелешко” виникли, либонь, пізніше, можливо, що й під польським впливом (у західноукраїнському „Павличко” — вже напевно, бо мені так і хочеться наголошувати „Павличко”), коли вже закон адигейського наголосу в цих словах не діяв, бо інакше в цій формі кінцевий „о” не зберігся б, як це ми побачимо далі, розглядаючи інші, споріднені з цією формою утворення. В адигейських мовах наголос узагалі може бути або наприкінці, або на другому від кінця складі, але гут його, кажу, трудно припускати.

Як відомо, найбільше таких утворень (як „Сайко”, „Стецько”) в українській мові, яка найдовше перебувала в безпосередньому контакті з агидейськими мовами, але оскільки всі слов’яни генетично зв’язані з адигейським субстратом, то ця форма є й у інших слов’янських мовах (у сербській „Грицько”, у болгарській — „Левко”, у словинській — „Мурко”). У польській мові можна відзначити давнє „Kazko” (від „каз-”, що означає „воювати”; від цього ж і „Казимир”, де „мир”,

польське -“mierz”, означає те саме, що й -„слав” у „Ярослав”; „козак” — від цього ж кореня, як це я довів у спеціальній на цю тему праці), що йому відповідає українське „Козко” („а” в ненаголошеній позиції перейшло закономірно в „о”), яке тепер звучить як „Кізко” (у моєму „Пиворізі” прізвище „Козка” цього ж походження, тільки з іншим варіантом другого складника („кзуэ”, як про це буде мова далі). Крім того, можна ще згадати „Єндрушко”, „Гієронімко”, „Косцюшко” тощо. Найменше слів з цією формою в російській мові, і є вони тільки на півночі, на території колишнього Новгород-Великого (отой „Садко”, а також „Страшко”), де вони залишились, видима річ, ще з часів, коли Новгород жив спільним політичним життям із Київським князівством. Здається, зовсім немає цієї форми в чеській мові, де, як побачимо далі, замість неї залишилася форма, утворена з другим варіантом — з „кзуэ” (чит. „ка”). Це такі імена й прізвища, як от „Jedlička”, „Hrdlička” тощо. У російській мові ця форма також переважає і як єдина наявна на 9/10 російської мовної території, виступаючи не в прізвищах, а в іменах: „Ванька” тощо (пор. українську назву харківських візників „ванько”). Що ця форма саме такого походження, а не наслідок російського акання, про це свідчить факт, що її завжди писали з „а”, тимчасом як російське акання ще й досі в російському правописі не передається. До речі тут буде сказати, що разом з цією формою південні росіяни та дінські козаки успадкували від адигейців і м’яку вимову „к” в слові „Ванька” (як і в інших формах, напр., у „чайку”). Ця м’якість виразне адигейське явище, наявне, наприклад, ув іншій назві самих адигейців: „кІэх” (чит. „кях”).

А втім, форма на -„ка” є і в українській та інших слов’янських мовах (тобто не тільки в чеській та російській), але в українській вона рідко виступає в іменах (напр., „Савка”, але є й „Савко”), здебільшого в топонімах та гідронімах, як от, наприклад, „Бібрка” (з „Бобрька”, де -„ка” з „кзуэ”), що первісно означало „боброва річка”, „Баби́чка” (на Закарпатті), що означала колись „качина річка” (від „бабыщ” — качка). Якщо сягнути далі в глиб давнини слов’янських мов, то можна сказати, що й наросток здрібнілості -„ка” („річка”, „ручка” тощо) походить з цього адигейського слова, оскільки він мав значення й чогось малого, маляти (в живому світі).

Усі розглянуті форми на -„ко” й -„ка” творились шляхом

поєднання якоїсь іменникової форми з іменником же „кьо” чи „кьюэ”. Але в східнослов'янських мовах збереглося чимало прізвищ, творених з адигейської інфінітивної форми, з її кінцевим наростком „н”. Напр., російське прізвище „Жилин”, утворене з адигейського інфінітива „жылэн”, що значить „говорити”. В українській мові (беру приклади з Галичини, де не було впливу пізнішої російської мови) — прізвище „Думин” (від „дымын” — подавати слабкий голос), прізвище „Галичин” (від „гъэлэщын” — розводити племінних коней) тощо. Це було можливе з огляду на характер адигейського інфінітива: він має багато спільного з іменником, вільно відмінюється і може бути будь-яким членом речення.¹⁾

Проте такі прізвища, мабуть, не були дуже частим явищем, і були, либонь, пізнього походження, як це я з'ясую далі, здебільшого і від інфінітивної форми творились прізвища за допомогою отого „кьо” („кьюэ”), що зазначало приналежність до роду, вказувало, чий це був син. Річ ясна, що й у такій комбінації це слово приєднувалось до інфінітивної форми за допомогою сполучного слівця „е”, що, опинившись усередині слова, перетворювалось на голосний неповного творення. Але з огляду на те, що в адигейському інфінітиві був наприкінці завжди тільки той самий звук — тверде „н” (а не так, як у попередньому типі, де в першому складникові могли бути різні приголосні), то й цей голосний неповного творення набував характеру тільки „ъ” (ніколи — „ь”). Крім того, це була слабка позиція, та ще й без можливості для „й” зливатись з попереднім голосним (його ж не було!). Тим то „й” був тут „невловний на слух”, тобто випадав. Так могли утворюватись прізвища за схемою (даю приклад) „фіэнэн” (сваритись) — е — кьо (кьюэ), що з нього вийшло пізніше (сучасне) прізвище „Фененко”, „фіэщын” (дражнити, прозивати) — е — кьо (кьюэ), що з нього утворилось українське прізвище „Фещенко” і „Фашенко” (останнє прізвище свідчить про те, що ці прізвища утворились не від імени „Феська”). Але це тільки схема, бо реально, до деназалізації носових голосних¹⁾ такого звучання в слов'янських мовах не

¹⁾ Див. „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р. Стор. 533.

¹⁾ Досі час деназалізації клали за гаданими даними, знайденими в Константина Порфірогенета („neasyt”, „naprendze”) на першу половину X ст. (О. Соболевський і інші), але після того як я довів, що в згаданих назвах дніпрових порогів несправді й не могло бути носових го-

могло бути, бо кінцеве звукосполучення адигейського інфінітива -„эн” та „ын” (тут голосні середнього ряду) автоматично перетворювались на носовий „А” (юс малий). Отже, навіть у „голих” інфінітивних прізвищах наприкінці мусіли бути „А”: „ФенА” (як „телА”),²⁾ — тим я й сказав уже, що оті „Жилин”, „Думин” та „Галичин” могли з’явитись тільки пізніше, тоді, коли вже носових голосних у східнослов’янських мовах не було, тобто після Х століття. Якже це було сполучення інфінітива з отим „кьо” („кьюэ”), то за цих умов мусіли поставати звучання типу „ФенАко” або „ФенАка”. Після деназалізації з цієї форми могли виникнути „Феняко” та „Феняка”. Прикладу на першу форму (на -„яко”) я не можу дати, хоч вона можлива, а на -„яка” прізвища трапляються: „Гомоляка” (з „гъуамал” — гидкий, чит. „гомол”, у князя Ігоря був посол з таким ім’ям; з „аканням” воно збереглося як „Гамалія”), „Подоляка”. Про закономірність такого творення свідчить і форма „батька” (батько), що виникла на ґрунті згадуваного вже інфінітива „бэтэн” і що є тепер у мові терських козаків. Цей факт, між іншим, підтримує також моє припущення про таке походження — від слова „бэтэн” — слова „батько” та його кореневої форми „батьа” (в російській мові, в українському фольклорі, в чеській та в угорській мовах, — в двох останніх із значенням „старший брат” чи й просто „брат”). А що деякі адигейські інфінітиви перед наростком „н” мають звук заднього роду „у” (напр., „флѣлун” — кіннути або наколювати), то могла витворитись і форма з ж (юс великий), що після деназалізації став звучати як, наприклад, „Канюка”. Цікаво, що ця форма теж засвідчена в мові терських козаків — у слові „нянюка” — старша сестра.

лосних, бо то не були слов’янські слова (див. у моїй книжці «Адигейські мови...»), це питання треба наново переглянути. Проте, коли той же таки О. Соболевський на підставі інших даних твердив, що «наприкінці Х століття носових голосних, напевно, вже не було» (подаю за «Історичною граматику української мови», друге видання, Київ, 1962 р. Стр. 115), то це поки що можна прийняти.

2) Ця форма прізвищ збереглася на Берестейщині, але як вулишні прізвища парубків вона широко вживається в Україні. Напр., у с. Миколаївці на Січеславщині може бути таке її вживання: батько „Кухар”, вся родина „Кухарі”, сини й дочки „Кухарівські”, а парубчак — „Кухарча” (без зневаги).

Ця форма є також в угорському слові “anyuka” (мама), яку угорці, мабуть, принесли з Північного Кавказу.

Але, кажу, таких прізвищ збереглося не багато, і це сталося не випадково. Причина була в тому, що наголос у цих утвореннях був завжди на другому від кінця складі (він таким залишився й досі), а ненаголошені кінцеві голосні в адигейських мовах часто відпадають, і зв'язане з отим сполучним „е”¹⁾ (часто, але не завжди, тим і збереглися такі форми, „Гомоляка”, „Канюка” тощо). Можливість відпадання кінцевого голосного „о” чи „а” призводила до того, що ще в формі отого першого типу (поєднання іменників з „кьо” чи „кьюз”) поряд із „Бібрка” (з „Бобръка”, де через наявність кінцевого голосного „ь” був у слабкій позиції) витворювалась форма типу „Боброк” (з „Бобрък”, де через відпад кінцевого голосного „ь” опинився в сильній позиції; „Боброк” — це історичне ймення, ймення того волинського воєводи, що врятував своїм полком Димитрія Дінського в його битві з Мамаєм). У формі ж оцього другого типу (поєднання інфінітива з „кьо” чи „кьюз”) поряд із прізвищами типу „Гомоляка”, „Подоляка”, „Канюка” появилися форми типу „Гомоляк”, „Гаморак” (тверде „р”), „Подоляк”, „Канюк” тощо.

Так утворилася дуже поширена на Правобережжі та на західноукраїнських землях форма українських прізвищ. Разом із формою на „чук”, що її запозичила українська мова з тюрських мов,²⁾ форма на „юк” посідає перше місце в сімох областях — Волинській, Рівенській, Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій та Івано-Франківській.³⁾ Прізвища на „ак” („як”) також поширені переважно на Правобережжі й західних землях.

Після деназалізації носових творення прізвищ цього ти-

1) Див. про це в праці Н. Яковлева та Н. Ашхамафа „Грамматика адигейского литературного языка”. Москва, 1941 р., стор. 389.

2) Це відбиття того адстрату, що його дали залишки різних тюркських племен — торків, берендіїв, яких селили київські князі на південних межах Київського князівства, а також половців та печенігів, що великими масами залишились і асимілювались на території Галичини, де ще й досі є цілі села з нащадками цих племен. Пор. тюркське „баранчук” (хлопець), „бунчук”, а в зв'язку з цим і такі творення за аналогією, як „кухарчук”, „писарчук”, „шевчук” тощо.

3) Див. у статті Ю. Редька „Географія основних типів українських прізвищ”. Зб. „Питання ономастики”. Київ, 1965 р.

пу стало неможливим, бо побудови типу „фіэнэн — е — кьо” вже зберігали звукосполучення „голосний + н”, втрачаючи тільки сполучне слівце „е” (фактично вже „ъ”), що стояло в слабкій позиції. Так утворилась форма „Фененко”, „Фещенко”, а за аналогією з ними й „Петренко” тощо. Почала творитися ця форма ще тоді, як Новгород жив спільним політичним життям із Києвом, як про це свідчать збережені на півночі Росії до нашого часу слова з таким оформленням: „ребёнок”, „телёнок”, „поросёнок”. Але поза цими говорами в російській мові творилась ця форма знаростком — „кьюэ”, а це й дало такі слова, як „мужичёнка”, „бабёнка” (зневажливе). Той факт, що в цих останніх словах „е” перейшло під наголосом в „о” (правописне „е”), виразно свідчить, що далше „н” було спотанову тверде, бо інакше такого переходу, згідно з відомим фонетичним законом російської мови, тут не було б. Отже, тут ніякого „відм’якшування”, всупереч згадуваній думці В. Сімовича, не могло бути. Це етимологічна твердість „н”, ще адигейського походження. Тенденція зберігати наголошування в цій формі на другому від кінця складі (її відзначив ще В. Грінченко) також адигейського походження, а відхилення від цієї тенденції — пізніші явища, виниклі внаслідок аналогії з тими іменниками, від яких ця форма творилась. Пізнім походженням форми на „енко” (після занепаду „ъ”) пояснюється збереження „е” в закритому складі.

Пізнім же утворенням форми на „енко” пояснюється й те, що вона в письмових пам’ятках засвідчена досить пізно. За найранішу фіксацію цього типу я вважаю згадане в польських пам’ятках прізвище “Bijenko” (кінець XIII в.). Ткаченкові міркування з приводу цього прізвища (як і з приводу сучасного сербського „Миленко”), що це, мовляв, виняткове утворення з пасивних дієприкметників, не витримують критики. Це цілком нормальне, з прозорою морфологічною побудовою утворення (цю будову добре передає латин. написання), і воно адигейське не тільки в наростку, а й у корені: у кабардинській мові слово „бий” значить „ворог” (на Черкiщині є с. Біївка, — це назва, утворена від слова „бий”; „бий” могло означати й „бей”). Що це прізвище було занесене до Польщі як готове утворення, це також ясно: на польському ґрунті воно звучало б “Bijeко”. У сербській мові прізвище „Миленко” не могло утворитись так само, як не творився цей тип прізвищ і на західноукраїнських землях, бо

серби, як і західні українці, в добу творення цих прізвищ не мали вже безпосереднього контакту з адигейцями (див. про це далі). Отже, й туди його занесено з Наддніпрянщини.

Першою відомою фіксацією форми на -„енко” в українських пам'ятках було прізвище „Полозенко” (1480), другою — прізвище черкаського козака „Митенко” (1500-1503 р.р.). Уже згадувана вище можливість відпадання кінцевих голосних призводила до певних змін і в цій формі. Коли відпадав кінцевий звук „о” чи „а”, тоді „ъ” після „н” опинявся в сильній позиції, а це після процесу змін у системі редукованих дало форму (російську) „ребёнок”, білоруську форму „Бондаренок” (бондарів син). Ця форма також виникла пізно і в пам'ятках східнослов'янських мов уперше засвідчена в XVI столітті.

Якщо взагалі порівняти час виникнення типу на -„ко” („Грицько”, „Садко”), його варіанту на -„ка” („Ванька”), та його виглядозміни на -„ок” („Боброк”, українське „дубок”, польське „jasione”), як також і форми на -„яка”, -„як” і -„юка”, -„юк”. з часом виникнення типу на -„енко” та його „деформації” (в російській та білоруській мовах) на -„онок” (з -„енок”), то доводиться констатувати, що перша група форм виникла в доісторичні часи, а друга — історичними вже часами. Перші форми виникли, коли всі слов'яни, як етнос формувались на адигейському субстраті, а другі — коли з кавказькими адигейцями мали контакти тільки східні слов'яни, може, вже в Хозарії та в державі Рюриковичів, яка сягала аж до Кавказу (Тмутороканське князівство, пізніша козащина тощо). Якже мати на увазі тільки форму прізвищ на -„енко”, то можна з певністю сказати, що вона поширилась на півдні України та на Лівобережжі через українське козацтво, що само було витвором, у своїх початках, адигейського, черкесько-кабардинського етносу. Як показав Ю. Редько у своїй уже згадуваній праці „Географія основних типів українських прізвищ”, прізвища на -„енко” поширені в десятих східних областях — у Київській, Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Харківській, Дніпропетрівській, Кіровоградській, Запорізькій та Херсонській.

Коли говорити про морфологічно-семантичний розвиток усіх розглянутих форм, то треба сказати, що всі ці наростки виділились шляхом адаптації певних частин слова, тобто усвідомлення їх уже на слов'янському ґрунті як морфем, носійок певних семантичних тям. Коли взяти „найдовшу” морфему

— „енко”, то вона могла виділитись внаслідок забуття адигейської структури та постійної повторюваності адигейського наростка -„(э)н” чи -„(ы)н” та слова „кьо”; відмінювання за відмінками виділило з неї „о” як закінчення (флексію). А це відмінювання сталося за аналогією з іменниками середнього роду на -„о” („озеро” та тих іменників чоловічого роду, де „о” виникло шляхом фонетичним: „Дніпро”,¹⁾ „Петро”, перед цим „о” немає стимологічного „к”, тим то це не та форма, що в „Грицько”, а як немає „л”, то не така, як „Будило”).

Але в семантиці цих форм ще й досі відчувається відгук основної ознаки отого адигейського „кьо” („кьуэ”) — „син”, „малю”, що перейшло у тямую здрібнілості та голубливості, перенесену навіть на неживі речі: „ручка”, „дубок” тощо.

Великим доводом на користь цієї моєї етимології прізвищ є те, що багато українських прізвищ на -„то” та -„енко” мають і кореневі частини адигейські, тобто це єдності й утворення ще адигейського мововжитку чи явища, виниклі на ґрунті цих мов. До згаданих вище прізвищ „Дейко”, „Мелешко”, „Фененко”, „Лашенко” та „Фещенко” можна додати ще „Ващенко” (від „выщѣз” — бичок), „Кашенко” (або від „кѣщѣ” — короткий, або від „куэщѣ” — той, хто сидить, як дитина, на колінах). Для прізвища „Ниценко” я знайшов тільки в осетинській мові слово „ныццин” (радіти), але не виключене, що воно є й у адигейських мовах.

Про субстратно-адигейське походження різних інших прізвищ та іменникових форм я вже писав у своїй книжці «Адигейські мови — ключ до таємниць нашого субстрату». Але й то ще не всі... Можу тут згадати тільки ту схему побудови прізвищ, що являє собою поєднання наказового способу дієслова з іменником, без слов'янського граматичного керування: „Паливода”, „Убийвовк” тощо. Особливо багато їх у районі колишньої Запорізької Січі. Це безперечний відгук адигейського субстрату, де такі побудови, як от „Шытхъэлэ” („Толикінь”) — звичайне явище.²⁾

¹⁾ Адже ці закінчення є не тільки ще в сербській мові (тобто ще в одній слов'янській), а й у італійській та еспанській.

²⁾ Див. у статті Дж. Кокова «Вопросы изучения черкесской топонимики». „Питання ономастики”. Київ, 1965 р.

РІВНОБІЖНЕ АКАННЯ-ОКАННЯ В ДЕЯКИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

„Рівнобіжним аканням-оканням” я називаю явище, наявне в таких словах, як от „каракатиця” — „жорокатиця”, „саламаха” — „соломаха” тощо. Особливість цього явища ще й у тому, що воно є навіть у таких мовах, яким акання типу білоруського та південноросійського цілком невластиве, зокрема в українській.

Скільки мені відомо, переконливого пояснення цього явища мовознавці ще й досі не дали, ба й не могли дати, оскільки джерело його — адигейські мови в цьому відношенні не були досі використані.

Я вперше зіткнувся з цим явищем у розвідці «Походження назов гагілки», що була надрукована в журналі «Київ», ч. ч. 4 й 5 за 1961 р. (Філядельфія, США). Але й я тоді його не з'ясував, бо не зміг переконливо довести, чому відповідно до північноросійського „гологолить” у назві „галагілка” виникло акання. Це була ахілесова п'ята тієї моєї етимології. Тим то я й після надрукування згаданої розвідки збирав далі матеріал, щоб цю „п'яту” з неї усунути, навіть опублікував був цей матеріал у «Нотатках з мови», надрукованих у журналі „Молода Україна”, ч. 116, серпень 1964 р. (Торонто, Канада). Але тільки моє відкриття адигейського складника в слов'янських мовах дало мені змогу цю суперечність з'ясувати. Тепер уже мені ясно, що не тільки в парі „гологолить” — „галагілка”, а й у всіх інших таких парах ця рівнобіжність постала на ґрунті адигейських (кабардино-черкеських) звуків „ы” (звук середнього ряду нижнього піднесення), „а”, „э” (звуки середнього ряду середнього піднесення),¹⁾ що давали різні рефлексії в слов'янських мовах. Фонетичні умови цієї різної рефлексії для мене ще не зовсім ясні, їх можна буде визначити тільки тоді, коли буде укладена зіставно-типологічна грамати́ка цих мов, проте певні відповідності між звуками й словами (адигейськими й слов'янськими) дають мені змогу твердити, що ота рівнобіжність — продукт цієї рефлексії.

Розгляну з цього боку деякі з зареєстрованих у мене „пар”.

¹⁾ Див. „Русско-кабардинско-черкеский словарь”. Москва, 1955 р. Стор. 996.

„Голос” — „галас”. Сама тотожність морфологічного типу цих слів підказує думку про їхнє спільне походження, і я ще в отій своїй розвідці про походження назов гагілки припускав був, що це тільки звукові варіанти того самого слова. У цьому своєму припущенні я опирався на те, що слово „галас” у осетинській мові, за Фасмером, означало „голос”. Проте і для мене, і для інших етимологів велика розбіжність у вокалізмі цих двох уже семантично на слов’янському ґрунті віддалених одне від одного слів становила непереборну трудність. А для тих мов, у яких цієї розбіжності не було, неясна була семантична розбіжність. Можу тут згадати, наприклад, що укладачі чеського етимологічного словника Голуб та Копечні вважали, що “halas” — це нібито „афектовий варіант” слова “hlas”. Автор польського етимологічного словника Брюкнер зазначив, що це слово „давніш було невідоме”, може, мовляв, до “hala” dorobione? (знак запитання його — В. Ч.).

А тимчасом ув адигейських мовах можна знайти певні дані для переконливої етимології обох цих слів, з визначенням у них кореня й наростка. Корінь цих слів у сучасному адигейському написанні має вигляд „гъэІ” (наприклад, у слові „гъэІун” — видавати звуки), або „гъэлъ” (у словах „гъэлъэн” — лаяти когось, кричати на когось, та „гъэлъэгэн” — підносити голос). Цей корінь і навіть усі ці адигейські слова як цілості збереглися в сучасних слов’янських мовах, зокрема в українській. Вигук „гал-гал-гал” згадано в однім тексті А. Чехова (беру це у Фасмера), що його він міг почути десь на півдні України. В українській мові є вигук „гала-гала, балу-балу” або в комбінації „галу-балу”. Від цих вигуків є в українській мові дієслова „галакати” (кричати на когось), „галайкати” (від „галай” — західноукраїнське) й іменник „галайко”.¹⁾ На Півночі Росії є слово „галь” (сміх, пустощі), „гали” (множина тільки, гра в хованку), а також дієслово „галанить”, „галиться”.²⁾ Назва птаха „галка” походить від цього ж кореня: це значить „криклива”. Від цього ж прізвища походять і українські прізвища: „Галан” (від „гъэлъэн”), „Галун” (від „гъэІун”), „Галаган” (від „гъэлъэгэн”).³⁾

¹⁾ Б. Грінченко, „Словарь української мови”.

²⁾ Герман Куликовскій. „Словарь областного Олонецкого нарѣчія”. 1898 р.

³⁾ Вимова й написання „Галан” та „Галаган” — вплив польської мови й правопису.

Як бачимо, корінь „гал” засвідчений у багатьох утвореннях, і в мене немає ніякого сумніву щодо його адигейського (кабардинсько-черкеського) походження. Щодо наростка „(а)с” та „(о)с”, то він наявний у кабардинському слові „кѣубас” (сириця), можливо, в назві „Кічкас”; є він і в осетинській мові, як про це свідчить слово “halas” у значенні „голос” та російське слово „саврас”, що, безперечно, походить від адигейського утворення, побудованого на корені „сы”-, що значить „горіти”, „ясніти” („саврас” — назва буланого коня).

Семантично ці двоє слів — „галас” і „голос” на українському ґрунті диференціювались, а фонетично на ґрунті південних та західних слов’янських мов утратили первісне повноголосся (болгарське й сербське „глас”, чеське “hlas”, польське “głos”). Форма „галас” у чеській та польській мовах збереглась, мабуть, під впливом угорської мови, в якій “hallas” значить „слух” (орган чуття), так само як і дієслівна форма „слухати” в угорській мові походить від цього адигейського кореня.⁴⁾ Звичайно, спочатку це слово закріпилось у чеській, як сумежний із угорською, а потім, як інші чеські слова (наприклад, „влада”, „Прага”) перейшли до польської. Але це могла бути запозика і з української мови. У російській мові слова „галас” немає.

„Гологолить” — „галагілка”. Невизначений натяк на те, що слово „голос” своїм походженням зв’язане із словом „гологолить” зробив А. Селіщев, тільки ж він обоє ці слова виводив з гіпотетичного *“gol-gol”, звідки в нього і „глаголь” і “gol-sъ” (голос), про адигейське підґрунтя він, видима річ, навіть не згадує.⁵⁾

Мені це наближення багато легше зробити — поєднати „голос” та „галас” із „гологолить” та „галагілка” на підставі вище згаданого фактичного матеріалу. Передусім треба згадати оту північно російську гру „гали”, а також одну з українських назв гагілки — „галя” та ще згадану в Грінченковому словнику „весняну хороводну гру” — „галка”. З цих останніх слів видно, що назва гагілки має той самий корінь,

⁴⁾ В угорській мові можна спостерігати навіть морфологічний вплив адигейських мов: напр., в угорському слові “korty” (ковток) наявний адигейський наросток „рт”, що означає повторюваність дії (пор. з адигейським „жъьрт”, що його можна б передати українським „ковть!”).

⁵⁾ Див. його „Старословянский язык”, часть вторая. Москва, 1952 р.

що й „голос” та „галас”, але вони ще не дають змоги з’ясувати походження форм „гологолить” та „галагілка”. Для етимології цих останніх треба притягти кабардинське слово „гъэлъэгэн”, в якому, сказати б, небагато бракує до вирівнювання його із основою „гологол”- та „галагіл”. Але в кабардинській мові є морфологічні дані, що ними можна цей „брак” заповнити. „Гъэлъэгэн” — це інфінітив. Якщо від нього відкинути інфінітивний афікс -,н”, а натомість додати іменниковий наросток -,лъэ”, то може утворитись слово *,гъэлъэгъэлъэ”, яке передусім змінить, згідно з закономірністю кабардинської фонетики, передостанній звук „э” на „а” (як у творенні „шакъэ” — чорнило + -,лъэ” = шакъалъэ — каламар),¹⁾ кінцеве „э”, як звук іраціональний, на слов’янському ґрунті міг перетворитися на „ъ”.²⁾ Звук „а” під наголосом закономірно, за моїми спостереженнями, перейшов в „о”. а решта голосних — або в „а”, внаслідок чого утворилось *,галаголъ”, або також в „о”, що дало *,гологолъ”. Про певну закономірність переходу „э” в „о” свідчить російське слово „сколотить” (гроші), яке походить від кабардинського „къэлытэн”, що значить „рахувати гроші”. Але від нього ж, від цього слова, походить і слово „калитка” та прозва московського князя Івана Калити (є й сучасне українське прізвище „Калита”), тобто й тут маємо досліджувану рівнобіжність. Про реальність виведеного вище наростка -,ол” свідчать назви річок „Псьол”, „Воргол”, „Оскол”, „Ворскол” („Ворскло”, „Ворскла”), „Угол” (давня назва р. „Орелі”). Цілком також ясно, що й церковнослов’янське слово „глагол” — це скорочене на південнослов’янському ґрунті „галаголъ” (як це сталося і з іншими повноголосними утвореннями, напр., кабардинське „лэрыгъэ” > „прагъ”). Якщо далі виникне питання, чому в слові „галаголъ” звук „о” перейшов на українському ґрунті в „і”, а в отих назвах річок — ні, то це можна пояснити так: у слові „галаголъ” звук „о” увесь час перебував через наявність наростка „(ъ)ка” (з кабардинського -,къуэ”) у тих самих умовах (під наголосом, у закритому складі — після занепаду глухих „ъ” та „ь”), тимчасом як у назвах річок цей звук перебував в умовах чергування слабкої й сильної пози-

1) Див. „Кабардинско-русский словарь”, Москва, 1957 р. Стор. 502.

2) Наявність у кабардинсько-черкеській звучні звуків неповного творення дає змогу поставити питання про походження слов’янських „ъ” та „ь” від субстратних звуків, але це потребує спеціальних дослідів.

цій і пізнішої випадности, як про це свідчать форми „Псло”, „Псла” (род. в.), „Ворскло”, „Ворскла” (род. в.), літописне „оть Ворогла”.

Із сказаного ясно, що „і” в слові „галагілка” не можна етимологічно ототожнювати з „і” в таких словах, як „сопілка”, „горілка”, що постало з „ятя”. Всі інші назви гагілки виникли внаслідок різних фонетичних змін у слові „галагілка”, як це я показав ув отій своїй розвідці «Походження назов гагілки», і всі ті мої міркування я залишаю й надалі в силі, змінивши свою думку тільки щодо походження слова „галя”, яке я тепер також приєднав до цього кореня. Якже в тексті гагілок слово „галя” набуло значення імени, то це пізніше його псевдоетимологічне переусвідомлення (а не навпаки, як я думав перше).

Можна тут ще сказати, що й румунське слово „gâlâgie”, що значить „крик” (гусей або дітей), походить від цього ж адигейського кореня.

„Каракатиця” — „корокатиця”. Написання „корокатиця” зафіксоване в етимологічному словнику Преображенського, у Фасмера — тільки „каракатиця”, в словниках української мови — Уманця і Спілки та Б. Грінченка — також „каракатиця”. Наявність акання в українській мові виразно заперечує думку Л. Булаховського, що нібито акуча форма цього слова виникла внаслідок російського акання. Звичайно виводять це слово від здогадного *,„корок” із значенням „нога”, надавши слову „корок” прикметникової форми *,„корокат” за аналогією із „зубат”, „носат” (М. Фасмер). Порівнюють це слово і з „корок” (окіст) та „корачки”. Сюди можна було б додати ще й польське „krok”. Але наявність у досліджуваному слові рівнобіжного акання-окання примушує звернутись до тих можливостей, що їх дає кабардинсько-черкеська мова. У ній ми знаходимо корінь „къэрэкъ”, наявний, наприклад, у слові „къэрэкъэш”, що значить „кривий”, „покручений”, а може, й „розкарячений”, „караки” (роздвоєний стовбур дерева), „каракуватий” (сучкуватий, з наростами), „каракатий” (кривий — про дерево теж), „навкарачки” (рачки). Правда, є в українській мові (у гуцулів) слово „каракати”, що нагадує про ноги, бо це короткі чоботи. Але й його, либонь, можна приєднати до гурту слів із значенням „викривлений”, „незграбний у ході” (через це взуття). Коли тепер узяти саму каракатицю як заступницю головоногих малюсків, то в неї, справ-

ді, є всякі полапки та нарости, особливо яскраво виявлені в восьминога.

З морфологічного боку гуцульське „каракати” має адигейську форму типу „кьэбэ́та” („збагачений”, збереглось в українській мові як „кебета” — хист). Це прикметникова форма, а в слові „каракатиця” наявний ще й інший кабардинський прикметниковий наросток -„(э)цэ”, що означає, справді, „каракуватий”.

Болгарське „кракатица” — це звичайне на південнослов'янському ґрунті скорочення адигейського повноголосся.

„Сорока” — „сарака”. Слово „сорока” — це і назва птаха, і назва міста Сорока на Хотинщині; „сарака” — галицьке слово, що значить „бідолаха”, є назва „Сарака” на Північному Кавказі. Звуковий склад і первісна семантика цих слів походить від адигейського „сырыху”, що значить „ясно-сірий”, а морфологічно в них замінено адигейський наросток -„ху” адигейським же наростком -„кьуэ”. Сорока — птах, справді, сірий чи „сорокати́й”, а в семантиці слова „сарака” зайшла така зміна, як у словах „сірома”, „сіромаха”, тобто людина сіренька, бідна. Фонетично слово „сорока” — „сарака” на південно- й західнослов'янському ґрунті „скоротилось” в неповноголосне звучання (польське „sroka” тощо). Назва „сорочка” („сорока”) — це, мабуть, тільки звукова збіжність із першим звуковим комплексом, бо походить, либонь, від назви „сырак”, що тепер значить „чалма”.

„Саламаха” — „солوماха”. Це слово дуже поширене на території східнослов'янських мов (хоч і мало тепер уживане), і воно має, крім згаданої форми, ще такі: „саламата” (на Україні), „саламат” (на Півночі Росії), „саламатъ” (на Сибірі). В усіх цих формах можливе рівнобіжне окання. Фасмер уважає походження цього слова „неясним”. Для мене ж ясно, що це слово адигейського походження. Його корінь походить від адигейського „щэ”, „шэ”, що значить „сити”, причому в цьому звучанні можлива говіркова заміна „щ” й „ш” на „с”. Інакше сказавши, слово „саламаха” походить від того кореня, що й „сало” (див. про це слово в цій книжці). Правда, цьому нібито суперечить те, що Грінченко в поясненні семантики цього слова — „саламаха” не згадує складника „сало”, але це, мабуть, якась неточність чи місцева відміна страви, бо я пригадую, що в нас борщ „затовкували” салом з часником, а це могло бути відгуком давньої саламахи. Та й сибірське „саламатъ” означає вівсяну кашу з смальцем. З морфологіч-

ного боку всі форми цього слова адигейські: у всіх цих формах наявний наросток -„мэ-“, а після нього або -„хуэ“ („саламаха“), або -„та“ („саламата“), або -„тіэ“ („саламать“; тут, як і в формі „саламат“ кінцеве ненаголошене „э“, „а“ відпало). Якщо досі невідома етимологія італійського „salami“ (ковбаса), то це може бути форма з одним тільки наростком -„мэ“ (а в цій ковбасі є шматочки сала).

„Балабан” — „Болобан” (прізвище). Це прізвище походить, як я вже з’ясував ще в першій книжці, від „бэлэбэнэ”, що значить „обшарпанець”. **„Калабан” — „Колобан”**, досліджене в моїй першій книжці. **„Колотити” — „калатати”**. Ці слова семантично не зовсім тотожні, але це могло бути пізнішою зміною. **„Торохтіти” — „тарактеть”** (рос.) належить до цієї групи, але я кореня його не шукав. Сюди ж можна віднести й історичне **„Тматорокань” — „Тмутаракань”, „коновка” — „канава”** (адиг. „клэнауэ”).

Усі ці пари, як бачимо, повноголосні, і вони можуть бути ще більшим аргументом на користь мого припущення про адигейське походження східнослов’янського повноголосся, ніж той матеріал, що я його навів у своїй першій книжці. Але рівнобіжне акання — окання може бути й у неповноголосних формах: „Сак” (прізвище) — і „сокотися” (гуцульське), прізвища „Сомко” і „Самчук”, „Самусь” тощо.

Про „слово” й „слава”, „слов’яни” й „слав’яни” див. у статті з таким заголовком (у цій книжці).

ГРУПА СЛІВ, ЩО ДОПОМАГАЄ З’ЯСУВАТИ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «СЛОВ’ЯНИ»

Це такі слова: „слово”, „слава”, „Славута”, „мир”, а також, як це виявиться далі, деякі інші.

Як бачимо, усі ці слова (за винятком „мир”) належать до того явища, що я його назвав рівнобіжним оканням-аканням. А що це явище, як я вже довів у статті з відповідним заголовком, походить з адигейських мов, то зрозуміло, що й походження отих слів „слово”, „слава” тощо треба шукати в тих же таки адигейських мовах. Чи є на це відповідні дані? Так, мені пощастило їх знайти і з’ясувати. Але я виявив, що в адигейських мовах ці слова мали тільки однакове звучання й форму, а різну семантику. Розгляну кожне з цих слів окремо.

У кабардинській мові є слово „щыхъ” (чит. „шлих”), що значить „честь”, „пошана”, а в словоутворенні „щыхъ-гъуэгу” воно означає ще й „славу” (шлях слави). А щоб слово „щыхъ” стало зрозуміліше для сучасного слов'янина, треба згадати, що в адигейських мовах звук „ш” говірково може чергуватися з „с”. Тим то оте „щыхъ” („шлих”) можна читати ще й як „слих”, а це вже підводить нас до знайомого з української й російської мов „слихом слихати”... І ця остання вимова здавна закріпилася в слов'янських мовах. Але це не значить, що слов'яни в давнину не знали й вимови „шлих”. Ні, вони й його, напевно, знали, як про це свідчить грецьке написання „Σκλαυηνοι” та „Σθαβινοι” та латинське „Sclavus”, „Sclaveni”.¹⁾ Але для того, щоб це зрозуміти, треба пригадати моє припущення щодо читання отих грецьких літер Σκ Σθ та латинського „Sc.” У своїй книжці «Адигейські мови...» я з'ясував, що такі написання слід читати, як „ш”, а не як „ск” (див. на стор. 6, де я розглядаю написання „σκηροι” та „skeptuchoi”). Правда, цьому ніби суперечить арабське „Сакаліба” (наведене в Грушевського), де між „с” та „к” стоїть ще й голосний, але, поперше, араби могли транслітерувати грецьке чи латинське написання, а подруге — це могло бути й інше слово, можливо „сык(э)лыфэ” — „люди (вояки) саків”. Для мене ж залишається незалперечною збіжність старогрецького написання з сучасною живою вимовою „шепсуги”, а про вимову „skeroi” як „широї” свідчить сучасне польське „szary” (сірий). Крім того, у греків було й написання без „к”: „Σουβηνοι” (у Птоломея), де літерами „ου” передано велярне лябіялізоване „л”. Про це ж свідчить і назва „свеви”. Реальне звучання могло відбитись і в написанні „Σθαβινοι”, в якому „Σθ” відповідала болгарська вимова „щ” як „шт” („ношь”).

Уже після того, як я ці теоретичні міркування вивів із отих давніх написань, я натрапив у Фасмера на східнолитовське „szlōvé”, що означає „слово”, а воно ж має на початку „ш” і підтверджує моє теоретичне припущення.

Таким чином, адигейське походження семантики й звукового комплексу „слих” можна вважати стовідсотково певним. Ну, а перехід від „слых” (у старослов'янському написанні) до „слави” визнає навіть традиційна історична фонетика сло-

¹⁾ Написання беру в М. Грушевського — „Історія України-Руси”, т.І, стор. 79.

в'янських мов. Але в цій фонетиці зближення цих слів обіперте на гаданому фонетичному чергуванні „ы” — „ов” (у „слово”), „ав” (у „слава”,²) тимчасом як насправді це різні морфологічні форми (генетично, в адигейських мовах). Слово „щыхь” оформлене за допомогою адигейського наростка -„хь”, що означає або повторюваність дії, або об'єкт дії і, як і всякий наросток, може бути замінений іншим наростком, якщо в цьому є потреба. От коли корінь „щы” поставити в так званому видільному відмінкові, що означає виділення частини з цілого, то після цього кореня буде або наросток -„уэ”, або наросток -„у”. Так утворюється слово — „щыуэ”, що має значення „уділ”, „доля” (слави), а на „слов'янському” ґрунті воно свого часу звучало як „шлава” або „слава”. Голосні в цьому утворенні оформили свою якість закономірно: „ы” через поєднання з „уэ” дало „а”, а кінцеве „э” — це й з природи своєї майже „а”; закономірно й „у” перетворилось на „в”, бо в адигейських мовах півголосний „у” разом з наступним голосним утворюють один склад і при цьому утворюють висхідний двозвук”.¹) Але в старослов'янських „слоути” (славитися) та „слоухъ” (тут -„х” — адигейський наросток) відбилася первісна вимова „ау” — „оу”. А втім, цікаво відзначити, що давні греки іноді й точно передавали звукосполучення „уэ”, як це видно з написання — „Σκλαβηροι” (беру в Грушевського). „Славутній” утворилось із інфінітива „щіуэу” + -„тіз”: „эн” > „ж” > „у”. Але в „славень” перед „ъ” залишилось „ен”.

Так виникло поняття „доброї слави”, а поняття „лихої слави” виникло з семантики слова „щіуэу” (інфінітив), що значить „зануритися у щось”, провалитися (напр., на іспиті нашого часу), осоромитися. З боку форми це міг бути дієприкметник „щіуа” — „той, хто провалився, осоромився”.²) Фонетичне оформлення цієї „слави” тотожне з оформленням „доброї слави”.

Слово „слово” утворилось із кореня „наявного в слові”, „щіуэу” — вистрілити із чогось (із середини приміщення), а в даному понятті — „викинути з уст” слово. Формально це був той же видільний відмінок тільки з наростком -„у”, або

²) Див. у М. Станівського — „Старослов'янська мова”. Київ, 1964 р., стор. 145.

¹) „Русско-кабардинско-черкеский словарь”, Москва, 1955 р., стор. 996.

²) Кабардинско-русский словарь”, Москва, 1957 р.

„слово” (сполучення „уу” дало висхідний двозвук „ўо”). Не виключене, що на появу „о” в корені вплинуло кабардинське „псалэ” (слово), де наголошене „а” закономірно дало „о”. Саме „псалэ” могло втратити своє початкове „п” так, як слово „псалтир” в українській мові перетворилось на „савтир”.

Первісне „ш” у „слово” засвідчене в угорському „szó”, що значить „слово”, тільки тут говіркове „шь” замість „шл”.

Назва Дніпра „Славута” чи „Словута” не має генетично нічого спільного ні з „славою”, ні з „словом”: вона походить від слова „щіуэн” (інфінітив, неперехідне дієслово), що значить „залити чи залитися водою”. А як до цієї форми додати наросток „тіэ”, що означає збільшення прикмети (тут „води”), то й вийде форма „щіуэнтіэ”, яка має семантику „повноводий”, а формально, будовою цілком збігається з литовським „Szlavanta” (назва річки), „szlavañtas” (назва моря),³⁾ тільки на „слов’янському” ґрунті „sz” („щ”) перейшло в „с” (хоч це ще адигейське явище, як уже казано), а „эн” дало спочатку „ж” (носове „о”), а після деназалізації — „у”. Ібн-Хардадберг наводить назву Волги — „Славонія”, тобто — „повноводна” (а не „славна”). Такого ж походження й „Славута” на Волині.

Складник „-слав” теж спочатку не був зв’язаний із поняттям „слави”, бо він походить від кореня „щіы”, що значить „земля”, „ґрунт”, у формі видільного відмінка з наростком „у”: „щіуу”, що дало фонетично „шлав”, „слав”. Але ця земля мала значення „земельної спадщини” як про це свідчить інфінітивна форма кабардинського слова „щіэин”, що значить „спадщина”. А що тоді „земля” була рівнозначна з „країною”, „державою”, то й складник ув імені, справді, означав „князя” чи того, хто володів „землею”.

Має значення й форма видільного відмінка в складнику „-слав”, що, як уже казано, означає „частина цілого”, „уділ”, бо звідси стає ясним поняття удільного князівства; той, хто не мав у своєму йменні „-слав”, був „ізгой” (слово, мабуть, скітського походження, як про це свідчить осетинський наросток „-ой”). Найбезпосередніше це значення виявляється в імені „Володислав” чи в південнослов’янській неповноголо-сній формі „Владислав”. Історично чи не найраніш зафіксувала ім’я із „-слав” Анна Комнен: „Sestlavos” — „Всеслав”.

Правильність цього мого здогаду підтверджує й етимо-

³⁾ Оце литовське „sz” ще раз підтверджує правильність моєї думки про потребу читати грецьке й латинське „ск” як „ш”.

логія семантично тотожного з цим складником складника „мир” чи „мер”, наявного в імені „Володимир” чи „Володимер” (південнослов'янське „Владимир”). Справа в тому, що „мир”, „мер” — це скітське (тепер осетинське) слово „ма-ер” (чит. „мер”), що також значить „земля”, „грунт”.¹⁾

Отже, й „Володимир” — це той, хто володіє „землею”. Це не суперечить моїй етимології першого складника цього ймення — „володи”, що його я виводив із назви „вола”: „володіти” — значить „мати волів”, бути багатим; звідси ж походить і „володар” (крім слова „виль”, тут є ще наросток „дз” та закінчення називного відм. „р”). Західно- та південнослов'янська неповноголосна форма цього утворення („влада”, та „власть” — пізніша фонетична зміна, закономірна для цих мов). Без „дз” цей корінь у „уэлий” — володар.

Імена із складником „мир” мали остготський король „Вітімир”, чи „Вітімер”, а також антський князьок „Мезамир”, а вже нашого часу таку форму прізвища мав рос. письменник Кантимир, а тепер має український селянин на Тернопільщині — Кантимир.

Коли мати на увазі імена із складником „слав”, то не треба думати, що їхній перший складник обов'язково вже „слов'янський”, — навпаки: і ці складники здебільшого адигейські. Це вже ясно щодо імення „Володислав”, але й оте згадане в Анни Комнен „Sestlavos” не обов'язково означає „Всеслав”: — це тільки псевдо-етимологія, як наявна вона і в прізвищі „Вишеславський” та в назві міста „Вишгород”. Звичайно спочатку „выщѣ” (бичок) було іменем, що ввійшло потім у складніші утворення. Згадане у Масуді „Ванджслав”

1) Осетинско-русский словарь” под общей редакцией А. Касаева, Москва, 1952 р.

У своїй книжці «Адигейські мови...» я натякнув був на арабське походження слова „мир”, що ввійшло потім до складу імен. Справді, таке слово й досі є в турецькій, перській та в інших близькосхідних мовах. В „Енциклопедії Ісламу” про його походження написано так: „Mîr”, перський титул, слово, скорочене арабське „амір”, що його вживають у значенні і „емір”, і „мірза”. [“Encyclopedia of Islam”. Leiden — London, 1936 р.]. Але мені тепер здається ця етимологія хибною, бо не пояснено, як слово „амір”, що в арабській мові має значення „командир” (від „амр” — команда), могло „скоротитись”. Можна думати, що в перській мові слово „мир” своє, іранське (як і в скітській та осетинській), а турки його від персів запозичили.

(Х в.), що закономірно відповідає сучасному „Вячеслав”, має в першій частині або адигейське „вындыж”, що значить „грак” (птах), або „выншэ”, що значить „безволовий”. Ім’я „Ярослав” у своїй першій частині має адигейське „еру” (чит. „яру”), що значить „жорстокий”.

Взагалі у всіх слов’ян імена із -„слав” і -„мир” уживались рівнобіжно. Напр., у хорватів було „Звонимир” і „Звонислав”, у болгар — „Страцимир” і „Преслав” (назва міста), у сербів — „Тихомир” і „Радослав”, у чехів — „Моймир” і „Ростислав”, у поляків — „Казимир” і „Станіслав”, у східних слов’ян — „Володимир” і „Святослав”.

Сама побудова імен типу „Володимир”, „Судислав” адигейська — поєднання наказового способу з іменником, що зберігається й досі в українських прізвищах типу „Убийвовк” тощо.

Факт однозначності складників -„слав” та -„мир” свідчить про схрещення двох мов — адигейської („слав”) і іранської (скітської) — „мир”. Це ж аналогічне явище до слов’янської топоніміки й гідроніміки, де хоч переважають адигейські явища, але наявні також і назви іранського походження (напр., „Удай” — мокра).

Але цікавий факт: так, як складник -„слав” фонетично збігався із словом „слава”, так і іранське „маер” збіглося із словом „мыр”, що в сучасній осетинській мові значить „звук”, а тим самим, мовбуть, і „слава”. Отож у міру того, як почало забуватись первісне значення -„шлав”, „слав” та „мир”, „мер”, люди й почали усвідомлювати перше й друге як ознаку „слави”, „славного”. Цьому перетягненню первісної семантики сприяло й те, що володарів як правило вважають за „славних”, „великих”, „блискучих”. І литовське „szlovė” має вже значення „пишноти”. Такого значення набув складних „мер” і вже „мар” в інших (не іранських) індо-європейських мовах. Які мали в своєму складі цей звуковий комплекс: готське — „mērs”, англо-саксонське „maere”, гальське „mar” чи й „mir”. У готів був король „Візумар”, у галів — „Nertomaros”, „Nertomir”.²⁾

Складники -„слав” і -„мир” залишили свої сліди в топонімастиці: „Славгород”, „Миргород”, не кажучи вже про такі назви, як „Житомир” (селяни, за свідченням Ю. Перхорovichа, в листі до мене, вимовляють „Житомер”, в чому можна

²⁾ Не зазначаю джерел, бо вони загально серед фахівців відомі.

добачати перехід до польської вимови „-mierz”, а в цій останній відбито давнє „мер”), що були спочатку іменами людей. Перша частина „Жито”- може походити від навви бога вітру „Жытхэ”, яка також могла бути ім'ям людини, що заснувала це місто. Звідси походить і назва племені „житичі” та такий же топонім.

Із виясненої етимології складника „-слав” можна зробити висновок і для з'ясування загадкової етимології назви „слов'ян”.¹⁾ Якщо „-слав” означало первісно „земля”, то „слов'яни” — це „земляни” (давнє „земляне”), тобто жителі „землі”, що називалась по-адигейському „щІы”. Ба більше: я маю змогу з'ясувати й етимологію слів „мир”, „миряни” в значенні „люд”, люди одної громади (в російській мові). Досі це слово пояснювано як „мирна громада” (див. у Фасмера). Проте, що слово „мир” у всіх слов'ян скітського походження (осетинське „маер”), свідчить наявність форми „mêr” у долішніх лужичан. Рефлекси цього голосного є й у відповідних словах литовської та латиської мов. Отже, і „миряни” — це те саме, що й „земляни”.

Назва „слов'яни” та „миряни” в значенні „земляни”, „краяни” виникли чи могли виникати в різних місцевостях, там, де створювались краєві, уже племінні, а не родові державо-подібні формації на чолі з князьками, які мали право додавати на підставі своєї влади чи спадщини до свого імені складник (титул) „слав” чи „мир”. А могли обидві назви — і „слов'яни”, і „миряни” виникати будь-де через те, що це були загальні, а не етнічні назви. Тим то й були новгородські „словени”, десь за Карпатами „словаки”, на Балканах „словінці” тощо. Тільки геть пізніше назва „слов'яни” стала етнічною назвою новопосталого в процесі схрещення індо-європейців (іранців) із адигейцями етносу, тимчасом як слово „миряни” залишилося й надалі загальною назвою із значенням „жителі землі, краю, члени громади”.

І „слов'яни”, і „миряни” оформлені за допомогою того самого адигейського наростка „-анэ”, що має тепер абстрактне значення, але походить, на мою думку, від слова „анэ” — мати. Якщо згадати ще слова „галичани”, „волин'яни”, „кияти”, то можна говорити, що цей наросток означав „діти одні-

¹⁾ Огляд дотеперішніх гіпотез щодо походження назви „слов'яни” подав Я. Рудницький у своїй праці “The Origin of the Name “Slav”. Second revised edition. Winnipeg, 1961 p.

єї матері", однієї якоїсь землі. „Анз" в таких конструкціях — як „матка" в бджолиному рої.

Якби слово „слов'яни" було оформлене по-слов'янському, то воно мало б наросток -„ник(и)", як це історично засвідчене в назві чеського княжого роду „Славники" (як „бродники"). М'якість приголосного „в" в слові „слов'яни" та „р" у слові „миряни" виникли під впливом слова „земляни", де „мль" фонетичного походження. Але в чехів та словаків твердість „в" залишилася й до наших днів, в українців твердість „в" пов'язана з твердістю губних взагалі. Написання „словѣньскъ" походить від глаголиці, в якій була одна літера для „ѣ" й „я". Форма „слов'янин" утворилась за допомогою індо-європейського наростка (первісно — слова) „ин", що в сучасній осетинській мові має значення „спів-" „чи один з багатьох" (напр., „аедзер-ин" — співмешканець). Воно ж є і в слові „один" < „един", у старослов'янських „инокъ", „иночАдъ", „инорогъ". Форма „словинець" чи „словенець" утворилась від адигейської інфінітивної форми „шлѣуэн" з додатком адигейського ж наростка -„цэ", що наявний і в слові „українець". Форма „словак" також утворилась від інфінітивної форми, але складнішим шляхом, про який у мене йде мова в статті «Походження деяких типів українських та інших слов'янських прізвищ», і до неї я читача й відсилаю.

Слова „лях", „лех" і „лядський" утворились від адигейських слів „лын", „лыдын", що значить „горіти", „блищати", „ряхтіти". Крім того, слово „лын" семантично перехреснувалось із словом „лэн", що значить „наводити ляком, розмальовувати". Історично ця семантика слова „лях" засвідчена в назві народу „мальованих", що його згадує англійський історик кінця VII — початку VIII ст. ст. Bede: лат. „pictus" — це була калька з слова „лях", тобто „мальований". Очевидячки, це була характеристична прикмета ляхів, які любили пишно одягатись, прикрашувати себе. Утворення „лях" — це був прикметник, як про це свідчить наросток -„хъу", приєднаний до кореня „лы"-, різні рефлексі кореневого „ы" — „а" („я") й „е" — закономірні. Слово „лядський" утворилось від „лыд", що значить „блиск". Негативна семантика слова „лях" може походити і від отієї „мальованости", і від асоціації з словом „лтыхъэн", що значить „наступати на ноги", тобто „бути нахабним", чи навіть із слова „лтъиѣ" — кровожерний. Але в самих ляхів могла бути асоціація із словом „лтыхъу", що значить „хоробрий" (звідси рос. „лихой"). Наявність звукоспо-

лучення голосний + носовий приголосний у литовській ("lėnas"), в угорській та давній арабській назвах поляків свідчить про те, що колись були ще й утворення цієї назви від інфінітива „лын“, з додатком певних наростків: у литов. — „кьуэ“, в угор. — „гъэ“ та „лѣ“, в араб. — „анэ“ (між нішим, так це записано і в Порфірогенета — "Lentseninois"), що звучало аналогічно до „галичани“ тощо.

Не зайвим буде з'ясувати тут і етимологію слова „венеди“, що його дослідники вважають першою історично засвідченою назвою слов'ян. Його етимологія також виразно адигейська. Воно походить від слова „вы“ (віл) з додатком наростка „-нэд“, а разом це значить „воловий“ (може, від темного „вола“, а може, це значить просто „власники волів“), грецький переклад цієї назви „ταύροι“ (таври). Можливо, що слід від цієї назви залишився у слові „вятичі“ (з *,„вАт“ < *,„вынт“ < *,„винд“).

Не виключене, що й назва „вандали“, яких звичайно вважають за „германців“, походить від адигейського слова „вы-нэд“, тільки з додатком наростка „-(э)лѣэ“ та з випадом „э“ в середині слова, оскільки „ы“ могло дати й рефлекс „а“. А як і в германців є елементи адигейського субстрату (чи адстрату), то самі назви „венеди“ та „вандали“ ще не визначають етнічної приналежності їх носіїв, тільки вказують на адигейський субстрат. Те саме можна сказати й про ім'я проводиря вандалів „Штилих“ (406 р. н. е.), яке утворене з адигейських слів „шѣы“ (честь, слава) та „лѣыхѣэ“ („той, хто шукає“), а разом це означає: „той, хто шукає чести або слави“. Такий сенс є у вислові з „Слова о полку Ігореві“ : „ищу-чи себѣ чти, а князю славы“.

СЕМАНТИЧНО-ЛЕКСИЧНА ГРУПА ІЗ ЗНАЧЕННЯМ „ГОРІТИ“, „СВІТИТИСЬ“, „БІЛІТИ“

Я наблизився був до цієї групи у своїй книжці «Адигейські мови...», коли з'ясовував етимологію „сармати-савромати“, „Сварог“ та інших споріднених з ними слів. Я побудував тоді свою етимологізацію на кабардинських словах „сырымэ“ (горіле), „сырыху“ (білявий). Але я тоді не взяв на увагу того (хоч і розумів уже це), що це ж похідні морфологічні утворення і що слід би шукати кореня та від нього виходити. Тож тепер, коли я цей корінь знайшов, я маю вже

значно більші можливості для етимологізації цієї групи. Цей корінь можна знайти в слові „сын” („исын”),¹⁾ „стын”,²⁾ що значить „згоряти”, якщо відкинути інфінітивний наросток -„н”. На початку цього слова можливий був і звук „ш”, як про це свідчить кабардинське слово „шын” (гній) та німецьке „schein” (із „schin”) , а також англійське „shin”.

Скористувавшись першою формою цього слова, я насамперед зміг з’ясувати етимологію слова „сонце” (рос. „солнце”, старослов’янське „слъньце”). Як відомо, досі етимологія цього слова зводилась до констатації наявності однакових чи хоч близьких форм у всіх індо-європейських мовах (див. у Фасмера), а глибшого визначення його семантики ніхто не зміг дати.

Як видно з наведених угорі слів, первісне значення кореня „сы-” було „горіти”, „світитися”, „яснити”, „бути білявим”. Для етимології слова „сонце” потрібне передусім значення „горіти”, „світитись” (неперехідні). Коли від цього корення утворити іменник за допомогою наростка -„лъэ”, що означає вмістище чогось (напр., „псалъэ” — посуд на воду, від „псы” — вода), то вийде „салъэ” із значенням „вмістище горіння, вогню”. Кінцеве „э” у цій формі, як ненаголошене, згідно з фонетичним законом адигейських мов, могло відпасти (це маємо в латин. „sōl”, гот. „sauil”, в алб. „hūļ”) або зберігатись (як це маємо в лит. „saulė”). Щодо кореневого „ы”, то воно дало різні рефлексі в різних мовах: у самих адигейських мовах воно внаслідок поєднання кореня з наростком перетворилось на „а”, в старослов’янській — „ъ”, що пізніше в цій сильній позиції перейшов в „о” (тим і немає тут в українським „сонце” переходу в „і”), в лат. — в „ō”, у балт. — в двозвук „au”, у чеській — в „u” („slunce”), до лішньоболушицькій — в „y”, („slynco”), у словацькій — взагалі зникло („slnce”). Є ще й інші рефлексі, напр., в іранських мовах, але я їх згадаю далі. Варто тут тільки відзначити, що таку рефлексію можна спостерігати, наприклад, ще в утвореннях із слова „вы” (віл; звідси походять варіанти „Волинь” - „Велинь”).

Але тут дехто може здивуватися, що я залучаю сюди дані з усіх індо-європейських мов: мовляв, де кум, а де корвай! Та згадаймо про те, що деякі дослідники вважають

1) „Кабардинско-русский словарь”, Москва, 1957 р.

2) „Русско-адыгейский словарь”, Москва, 1960 р.

територію України прабатьківщиною індо-європейців, можна ж припускати, що й кімерійці мали якесь відношення до індо-європейців, як етруски до римлян (про це я натякав у своїй першій книжці). У всякому разі походження кореня в слові „сонце” від адигейського слова для мене безсумнівне.

Складніша справа з виведенням наростка -„н”. Можна думати, що це той інфінітивний наросток, що є у формі „сын” і що спочатку було дві рівнобіжні форми для назви цього небесного світила: одна з -„л”, а друга з „н”. Звідси мало б виходити, що українське „сонце” — не спрощення форми „солнце”, а первісне, як і німецьке „Sonne”, англ. „sun” (а також „schein” та „shin”). Тільки пізніше до форми на -„л” приєднався інфінітивний наросток „н” із ополучним голосним „ы” (як це звичайно в адигейських мовах буває), утворивши форму „салын” із значенням „сяння”. Ба більше: можна навіть сказати, що такий „другісний” інфінітивний наросток міг приєднатись і до форми „сын”, як про це свідчить гот. „sunnō” старонімецьке „sunna” і сучасне німецьке „Sonne”. М’якість -„н” наприкінці слова „посолонь” легко можна пояснити тим, що це прикметникова форма приналежності, як на це натякає старослов’янське „беслъньнъ” - „безсоняшний”, де друге від кінця „н” поєднане з „ь”. Наросток -„ьце” і в українському „сонце”, і в російському та інших слов’янських (у лужицьких -„ьцо”) — це адигейський прикметниковий наросток -„цэ”, що відповідає значенням слов’янському -„ий”. Цей останній варіант пояснює й виникнення м’якості -„нь” у „посолонь”, як ознака приналежності.

І, нарешті, не можна не відзначити того, що ця моя етимологія слова „сонце” підтверджує й мою попередню етимологію слова „Сварог”, виведену із кореня „сы”-, бо й „Сонце” в давніх пам’ятках фігурувало як назва бога. От у Іпатіївському літописі під 1114 р. читаємо, що після Сварога „царствова син его іменем Сонце, его же наричють Дажьбог”. Це ж підтверджує й визначення Дажьбога як бога сонця, тільки з іншим, як я це доказав у своїй першій книжці, етимомом: „деж”, що значить „сходь!”. Я тільки помилково тоді думав був, що це „деж” за якоюсь аналогією перетворилось на слов’янське „даж”, тимчасом як насправді адигейське „деж” треба вимовляти як „даж”. У цьому розумінні має значення й семантика слова „дэжын”, що значить „вибігати нагору по схилу”, тобто так, як і сонце „вибігає” на небосхил. Ми ж і досі кажемо: „Сонце сходить” (на небо). А що

„деж” — це форма наказового способу, то й ім'я „Дажьбог” означає „Сходьбог”. Можу я тепер виразніше визначити й етимологію назви „Стрибог”: утворена від „стыры”-, ця назва означала „Палибог”, а як у степу сонце спалювало трави „за допомогою” вітрів-суховіїв, то він і набув, мабуть, через те ще й значення бога вітрів. Якщо „Дажьбог” був, може, бог ранкового сонця і добрий бог, то „Стрибог” був, мабуть, бог гарячого опівденного сонця і через те недобрий. На доказ адигейського походження й назви „Хорс” я можу навести ще факт, що в давнину це слово писано різно: „Харсь”, „Хурсь”, „Хорсь”, „Хърсь” і „Хръсь” (останнє написання не вимовлялось так), а такі різні рефлексии могло давати тільки адигейське „хуарс”. Можна тут згадати ще й адигейське слово „хуэрзэн” — „ширяти в небі”, літати, а це значить, що й вигук при танці „хуарс!” — „гоп!” означає „підлітай!” А втім, тут не виключена й певна спільність цієї назви з осетинською мовою, бо „хорз” та „хуэрзэн” є і в осетинській мові.

Далі можна переглянути, уточнити або й змінити мої етимології „сармати”, „савромати”. Є в кабардинській мові слово „сыр”, утворене від кореня „сы-” за допомогою наростка „р”; воно означає „гаряч”, а разом з тим, либонь, може означати й „ясність”, „білявість”. Від цього слова за допомогою наростка „мэ” утворене слово „сырымэ”, що означає „горіле”, а може, й „ясне”. Семантика наростка „мэ” не визначена в приступних мені словниках, про нього сказано, що він непродуктивний, але він є в багатьох словах; можна думати, що він зберігся в слов'янських мовах як наросток пасивного дієприкметника теперішнього часу („знаемый”). Але до нього, до цього наростка, можна додати наросток „тІэ” чи, може, „тэ” не зареєстрований у відомих мені словниках, але, мабуть, можливий і в адигейських мовах, а не тільки в осетинській, де він означає множину (як про це свідчить Зураев у згадуваній праці: „ск'е” — коза, „скета” — кози), і тоді виходить „сырымата”, тобто „сармати”. Із значенням множини чи збірності наростки „матэ” наявні в адигейському слові „бжьэматэ” що значить „бджолиний рій у сапетці” (спеціальний кошик). Наросток „та” із значенням збірності є й тепер в українській мові („голота”). Отже, „сармати” — це значить „біляві”. Можна далі сказати, що це синонім і семантичний, і морфологічний до слова „Рось” чи „Русь”, що також означає „білявість” і збірність, тільки сло-

во „Рось” утворене від скітського кореня, як про це свідчить сучасне осетинське „Ѕрс”, що значить „білий”, „білявий”. Слово „русий” походить від слова „Русь”. Історично назва „Рос”, чи „Русь” засвідчена в назві народу „Hrōs” (VI в. н. е.).

Як бачимо, це виразне уточнення моєї попередньої етимологізації назви „сармати”. Але при цій нагоді можна протимологізувати й назву племені „сали”, чи „шали”, що вбереглася до нашого часу в назві річки Сал, притоки Дону, та Сальщини. Вона, ця назва, походить від того ж кореня, що й „сармати”, тобто від „сы”- „шы”-, і саме наявність у назві цього племені двох варіантів — із „с” та з „ш” підтверджує правильність отого мого вище використаного зближення слова „сын” із „шын” та з відповідними адигейськими та німецькими словами. А наросток тут такий, як і в латинському слові „sāl”, тобто -„льз”. Разом ця назва племені також означає „русяви” чи „біляві”.

Значно більше треба змінити в моїй етимології слова „савромати”. Тут мене збили були з пантелику слова „саур” — тиснена шкіра високої якості та „саут” — вороноване срібло (по-рос „чернь”), що їх я поєднав із осетинським „саураг”, яке значить „кінь з чорною смугою на спині”, і вирішив, що й у слові „савромати” складник „савр”- походить від осетинського „сау”, що значить „чорний”. Це призвело потім до робленої семантичної комбінації про „повсталу чернь” тощо. Насправді ж і оте кабардинське „саур”, що означає шкіру, могло мати первісно значення „випаленої шкіри”, оскільки тиснення це роблено, либонь, гарячим металом. „Саураг” — кінь хоч і з чорною смугою на спині, але це „саврас”, „саврасый” (рос.), тобто буланый. Сама форма „саураг” відповідає кабардинському „сырагъ”, що означає „гаряч”. Ба навіть осетинське „сау” могло походити від отого кореня „сы”-, з наростком -„у” (дієприкметниковим), і означати „спалений”, бож спалене стає чорним (напр., дерев’яне вугілля). Зіставлення отого осетинського „саураг” із кабардинським „сырагъ” показує, що перше — це тільки якесь морфологічне або фонетичне ускладнення того самого кореня. Справді, в адигей. мовах є дієприкметниковий наросток -„урэ”, що в поєднанні з коренем „сы-” дає „саурэ”, що означає „горівши”, „яснівши”, „бувши русявим” (як „я випивши” — ця конструкція — відгук адигейської). А як до комплексу „саурэ” додати отой складений із двох наросток, то й виходить „саурэматэ”, або в сучасній вимові „савромати”. Та-

ким чином, ясно, що обое слова — „сармати” й „савромати” мали ту саму семантику і різнилися між собою тільки граматичною будовою: у першому наросток „,р”-, у другому „,урэ”. Друга побудова засвідчена в українському прізвищі „Саврич” (це прізвище лідера КПЗУ „Максимовича”, що со-лідаризувався був з наркомом О. Шумським, і Сталін за це його знищив). У цьому морфологічному пляні можлива ще одна комбінація: замість наростка „,урэ” може стояти його варіант „,уэрэ”, який через фонетичні зміни (з них найважливіша — закономірний перехід звукосполучення „,у” в двозвук „,аў”) в формі „,сырагъ” * „,саўарог” > „Сварог”. Отже, ця стовідсотково певна етимологія виключає припущення будь-якої метатези, яка помилково наявна в моїй першій спробі цієї етимології. Цю останню етимологізацію підтверджує староіндійське „svar” в значенні „сонце”. А як хтось і тут здивується, то я знов нагадаю про гіпотезу „української” прабатьківщини індо-європейців. Проте слід мати на увазі, що всі тонкощі цих слів, фонетичні й морфологічні, я побудував на матеріялі адигейських мов. Оце важливе!

У цій групі слів можна з’ясувати й усі три назви скітів: „сак”, „скіт” („скіф”) і „сколот”. Перша назва утворена від отого „сын” з додатком до кореня „,сы-” наростка „,кь”, а разом це означає „русявий”. Друга назва походить від адигейського ж слова „щхъухъ” чи його варіанту „щхъуфэ”, що значить „сивий”, „сірий” (про вовка), а це відноситься, звичайно, до кольору волосся чи шерсти, як про це свідчить і слово „щхъэфэ” — шкіра голови, може, й скальп, та „щхъэфэху” — білоголовий. Таким чином, виходить, що „скіф” чи „скіт” (в останньому інший наросток „,тіэ”) це також „русявий” чи „білявий”. Написання „щхъуфэ” можна читати — „шкуф”, як це й зафіксовано в наших літописах („Скуфь”), або „скут” чи „скет”, якщо мати на увазі оте „щхъэфэ”. Варіант слова „щхъэ” (голова) — „тхъэ”, а коли до нього додати наросток — „,тіэ”, то його можна читати як „шката” чи „шкота” або „скот” (з відпадом кінцевого „э”). Таке походження назви „шкот” чи „скот” — назви шотляндців. „Шот (ляндець)” утворене безпосередньо з отого „сын” чи „шын” із заміною інфінітивного закінчення „,н” наростком „,тіэ”. Так, як я це з’ясував у своїй першій книжці, утворене й слово „гот” („гъуатіэ” — рудий). Історично занесення назви скітів аж до Шотляндії пов’язане з фактом скітського чи сарматського завоювання британських островів, як про це опо-

відає англійський хроніст Bede та Саксонський літопис. Ці джерела називають завойовників словом „pictus”, а це можна вважати латинським (бо хроніки написані латинською мовою) перекладом слова „яскраві”, „блискучі” чи „русяві”, може, й „мальовані”, як я це з’ясовую в етимології слова „лях”. Назва „сколоти” походить від того ж слова „щхъ” + наросток -„лъэті” (-„лъэ” тут таке, як і в отих „шали” чи „сали”). А як „щхъ” можна читати ще й як „ша”, „са” чи „за”, що викликає асоціацію з „шын”, „сын”, то це слово й означало „жовті”, „золоті”. Таке походження й слова „золото”. Як таке звукосполучення його дуже рано від адигейців запозичили турки для назви однієї своєї монети — „zolota”¹⁾

Звичайно, внаслідок таких історичних подій у мові народів, що тепер живуть на британських островах, мусіли залишитися й інші сліди адигейських мов. І справді: крім назви „шкот”, з адигейських мов походить ще назва „Wales”, в її основі „вы” (віл) + наросток -„лъэ”, прізвище „Shaw”, пряме збереження адигейського „шыу” (вершник). Багато говорить у цьому розумінні збіжність англійського „katkins” — цвіт верби, берези, осики, з українським „котики”, що походить від адигейського „къатэки”.

Взагалі, підсумовуючи, можна сказати, що в назвах „скіти”, „сколоти”, „савромати”, „сармати”, „сали”, „Рось”, „Русь” була та сама семантика: „русявий”, „білявий”, „flavi”. Недарма Святослав називав себе, як про це свідчить Лев Діакон, „тавроскітом” і „русином” (бо „скіт” і „русин” були „синоніми”), так подвійно називав і своїх вояків, а „сарматами” називали себе й українців взагалі українські книжники XVII-XVIII ст. ст., як також і назва „русин” дожила аж до наших днів.

Назва „Савур”-могила походить з останньої комбінації (наросток -„уэрэ”), семантично це може бути „Горіла” могила, як, здається, десь і є на Україні така могила — Горіла.

1) Українське й російське слово „скот” (худоба) іншого походження: це з іранського (осетинського) „скъаєт” — загорода для худоби. Можливо, що спочатку це слово означало тільки „кози”, оскільки осетинське „ск’е” — це коза, а „т(а)” — ознака множини, як це пояснює Зураєв, вивівши хибно з цього слова й назву „скіт”. Пізніше слово „скот” могло набути й значення „скарб”, навіть „гроші”, „золото” — як про це свідчить староруське „скотъница” (скарбниця), і таким чином наблизитись до того поняття, що постало і з слова „шъхэтіэ”.

А втім, тут у корені могла бути й інша семантика, бо слово „сын”, як гомонім до використаного в цих етимологіях, означає „надмогильний”, „надгробок”. Ведійське “suras” утворене з наростком -„р”. Деякі інші слова цього походження я з’ясував у своїй першій книжці.

А тут можна ще відзначити, що такі слова, як „зір” (із „зор”), „зоря”, „заря”, „зарев” утворились від фонетичного різновиду основи „сын”, в якому на початку був дзвінкий приголосний, як про це свідчить „з” в слов’янських словах та „ж” в литовській (“žezėti” — яскріти, блищати), а також кабардинське „жан” — бачучий, що первісно, мабуть, означало „з блискучим зором”. У всіх згаданих словах наявний наросток -„р”, а в „зарев” ще й закінчення обставинного відмінка -„уэ” (або й уся форма від „сы” + закінчення цього ж відмінка -„рауэ”). Як поправку до моєї попередньої етимології слова „Волосожар” можу додати, що в цій формі прямо збереглася форма „жар” (від „жан”), а „волос” походить не від „вы” (віл), а від „вын” — нагріватись.

Слово „сивий” також утворилось від кореня „сы”-, з прикметниково-прислівниковим наростком -„у” або -„уэ”, що дало в слов’янській вимові коротку форму прикметника -- „сывъ”.

Етимологія слова „сваритись” як „відповідати”, подана у Фасмера, не переконує. Я поєднав це слово із „свар”, тобто це значить „гарячитись”, як воно в побуті часто й кажуть: „погарячився” (і тому посварився). За адигейське походження цього слова свідчить і форма „сварьба”, наведена у Фасмера, бо в ній і наросток адигейський -„бэ”.

Хоч слово „місяць” не належить до досліджуваного тут етимологічного гнізда слів, але не зайвим буде тут згадати, що й воно адигейського походження. Кабардинське „мазэ”, „мазэцІэ” — це „місяць”.¹⁾ У другій формі навіть наросток адигейський (-„цэ”). Але тут є труднощі фонетичного порядку.

Залишається ще використати адигейське слово „стын”. Якщо до кореня „сты”- додати уже згадуваний наросток -„р”, то утвориться слово „стар”, тобто „старий”, що первісно означало зорове уявлення „сивий”. Якщо до форми „стар” додати закінчення обставинного відмінка -„ауэ”,²⁾ що відпові-

¹⁾ „Кабардинско-русский словарь”, Москва, 1957 р.

²⁾ Див. „Кабардинско-русский словарь”, Москва, 1957 р., стор. 507. У

дає одному із значень нашого родового (частина цілості), то вийде прізвище „Старов”, прізвище приятеля Т. Шевченка (він згадує його в „Щоденнику”) та сучасного українського педагога С. Старова, що походить із с. Вергуни на Черкащині, тобто з старого козацького гнізда, де, за свідченням д. С. Старова, „Старових” багато. Первісне значення цього прізвища: „один із роду Сивого” чи „з Сивих”. Ця множинна схема ще й досі залишилася в Галичині, де кажуть (чи пишуть): „Ольга з Стефанових Соневицька”. Сама форма множини збереглась у прізвищах типу „Гриньох”, де -„х” — з адигейського -„хэ”, а це наросток множини у відмінюванні. У російській мові є прізвища типу „Седых”, утворені таким же чином. Річ ясна, що й усі російські, болгарські, а також почасти й білоруські та українські прізвища на -„ов”, -„ев” утворені так, як і прізвище „Старов”, тобто за допомогою наростка -„ауэ”; у чоловічих формах кінцеве „э” відпало, а в жіночих перетворилось на повне „а”. Так утворились не тільки форми російських прізвищ „Белов”, „Белова”, а й форма родового відмінка прикметника „(света) белова”.

З огляду на це я мушу тут змінити й свою думку про пізніше, нібито зв’язане з поселенням слов’ян на Україні (II в.) заснування Києва. Оскільки тепер вияснюється, що -„ев” адигейського походження, це заснування можна відсунути в невизначене минуле, може, ще кімерійське.

Прізвище „Старко” утворене від того ж кореня, що й „Старов”, тільки з приєднанням до кореня слова „ктьо”, що значить „син”, а це значить: „син Сивого чи Старого”.

„ЛЮДИ”, „ЛЮДИНА”, „ЧОЛОВІК” ТА ІНШЕ

Люди, люд, людина. Походження цих слів фактично досі не було вияснене. Але з адигейських мов ці слова виводяться досить легко. Є в кабардинській мові слово „ллы”, що значить „чоловік”, „мужчина”. До нього є наросток -„дий”, про який в „Кабардинско-русском-у словар-і” сказано, що він непродуктивний, але слова з цим наростком є. Напр., „Іэдий” — ліктева кістка (від „Іэ” — рука), „лъэдий” — гомілка (від „лъэ” — нога). Від цього останнього утворились старослов’янське „лАдвіе”, сербо-хорватське „леда”, словинське “le-

відмінюванні на цій сторінці помилково подано як несподільні морфемі: -„рауэ” та -„ру”, хоч тут «р» окрема сполучна морфема. Пор.: „Сты-р-ауэ” („Старов”).

devje” тощо. Відсутність носового голосного в більшості цих слів (у слов’янських мовах) свідчить про те, що й носовий у польській та старослов’янській формах походить не з індоєвропейського звукосполучення „голосний + носовий приголосний”, а з адигейського голосного, який у деяких адигейських мовах вимовляється під наголосом як носовий. Звертає на себе увагу морфологічне оформлення і слова „лАдвіє”, і слова „людіє” в старослов’янській мові: це оформлення — прямий рефлекс наростка -„дий”. Слово „люд” утворилось за допомогою наростка -„дэ”: „лЫдэ” > „людь”. Українське слово „людина” морфологічно пов’язане з старослов’янським „людинъ”. Ця форма утворена за допомогою адигейського наростка -„инэ”, що, очевидно, мав колись значення „один із маси”, як це видно і з семантики українських „людина”, „соломина”, „зернина” тощо. (У приступних мені адигейсько-російських словниках семантика цього наростка не визначена). Історично слово „лЫдэ” засвідчене в назві народу „лудана” (з „лЫдинэ”), згаданого в Масуді, що є, очевидно, синонімом до адигейського слова „цЫху”. Хоч „лудана” могло бути й від „лыдын” — блищати, тобто як „сармати”.

Чоловік. Про етимологію цього слова багато писано, висунуто й не одну гіпотезу, але його походження так і залишилось досі невідомим. Думаю, що я знайшов розв’язку й цієї загадки. Як відомо, адигейці здавна називали себе „цЫху”, а це значить „люди”, „людина”. -„Ху” в цьому утворенні — наросток і, як такий, може бути вилучений з нього, тоді залишається корінь „цЫ”. До цього кореня можна приєднати оте „лЫ” (чоловік, мужчина). Семантично другий складник уже поєднує цей комплекс із поняттям „чоловік” (сам перший складник ще цього значення не має, і може бути поєднаний із словом „бз”, що значить „жінка”: „цЫхубз”). Коли мати на увазі початковий приголосний „ц”, то треба сказати, що він говірково може чергуватися з „ч” (звідси походить різниця між українським „чапля” і російським „цапля”, а також поплутання цих двох звуків на території колишніх Новгород Великого та Пскова, яке — поплутання — досі не було з’ясоване в історичній фонетиці російської мови). Тим то утворений комплекс можна змінити на „чылЫ”. Але треба сказати, що й давнє „ц” збереглося в горішньолужицькому „cŕowjek” та в полабському „cluovak”, а також у латинському „cīlvēks”. До „чылЫ” можна додати слово „ва-

кѣуэ” (читай „вака”; воно збереглось у сучасному прізвищі „Вакар”, де „р” — закінчення наз. відм.), що значить „орач”, а можливо, й „наймит”, бо черкеси самі не орали, а звичайно воювали. Це дає семантику: людина - чоловік - орач. Семантику третього складника дуже переконливо підтримують не тільки староруське та сучасне російське „ей, чела́век!”, а й дані з балтійських мов: лит. „vâikas”, лат. „vaikas”, пруське „vaix”, що теж означають „наймит”, „хлопець” (мабуть, спочатку із значенням „хлоп”, „хлоп”)). Ба більше: ці балтійські слова допомагають виявити й походження „ята” в цій третій частині, бо мають двозвук „ai”, співвідносний із адигейським довгим „а” в слові „вакѣуэ”.

Так утворилось і перетворилось на слов'янське „человѣкъ”, де „о” виникло під впливом наступного „в” із „ы”, а „е” в першому складі під впливом м'якого „ч”, кінцеве „а” через стадію „ъ” відпало. ,

Але така „повноголосна” форма наявна тільки в східнослов'янських мовах, в решті слов'янських мов це слово „неповноголосне”. І на це є виразні адигейські дані. Якщо східнослов'янська форма, сказати б, тричленна, як про це вже була мова, то в південно- та в західнослов'янських вона двочленна. От старослов'янська форма „человѣкъ”, сучасні болгарські форми „човек” та „човек”, сербо-хорватське „човек”, словинська „človak”, польська „człowiek”, полабська „slâvak”. Усі ці форми побудовані тільки з першого складника „цѣ” (чи „чи”) та з отого „вакѣуэ”. Початкове „ч” та „чл” — це фонетично говіркові адигейські явища: в одних говірках „л” після попереднього звука вимовляється, а в інших — ні. Наведені у Фасмера болгарські „челяк” та „чѣляк” це, мабуть, двочленні, з доданням до них наростком „къ”: „цѣлыкъ” > „челяк”. Ця остання форма прикметникова, але згадаймо, що в російському поміщицькому побуті було слово „людокая” — приміщення для слуг. Можна б відзначити ще одну форму — російське розмовне „челаэк”. Вона могла виникнути з комбінації: „цѣлы-лъэк”, в якій останній складник означає „сила” (в даному разі „робітна сила”, „слуга”). „Л” в останньому складі випало внаслідок гаплогії, стягнення однакових складів. „Чоловік” могло утворитись і з комбінації „цѣ” + „лыфэ” (мужній) + „къ”. Але „лыфэ” могло мати варіант „лыхэ”, з якого „х” могло випасти. Від слова „цѣлы” утворилось і слово „челядь” (за допомогою наростка „дий” або „дэ”).

Голова. Це слово утворилось із адигейського „гуэл”, що має значення „кругле” (як „кругле озеро” я використав його в етимології слова „Галич”), зокрема й „куля” (див. у словнику Б. Грінченка). Варіанти „гал” і „гол” можливі в пляні визначеної в моїй статті «Рівнобіжне окання-акання» рівнобіжності, і звідси, може, походять взагалі українське та північноросійське окання і білоруське та південноросійське акання, а також польське „głowa” та чеське й південнослов’янське „глава”. Але в такому широкому засязі це, зрозуміла річ, окрема тема, що потребує глибшого вивчення. Щождо „гал” - „гол”, то їх можна приєднати до розглянутої в моїй статті групи слів-рівнобіжностей. З морфологічного боку „голова” оформлена за допомогою дієприкметникового наростка „уа”, що дав таке: „гуэл(у)уа”, а з цього фонетично й вийшло на східнослов’янському ґрунті або „галава” (білорусько-південноросійське), або „голова” (українське й північноросійське). В інших слов’янських мовах обійшлося без сполучного голосного „(у)”, і тому там повноголосся не вийшло: „гуэлуа” через метатезу дало „hlava” та „głowa”.

Це ще один доказ, що східнослов’янське повноголосся адигейського походження.

Форма „гуэлуа” майже точно збереглася в угорському „golyó” (куля).

Про адигейське походження слова „голова” свідчить, між іншим, і українське прізвище „Головей”, бо тут адигейський наросток приналежності „ей”, незрозумілий для сучасних українців. „Головей” значить „Головин (син)”.

Чуб, чуприна, цибок. Звертає на себе увагу фонетична розбіжність між першими двома словами при семантичній їх тотожності. Це легко пояснюється даними з адигейських мов. Є в адигейських мовах слово „цы”, що означає поріст на тілі людини й тварини, від нього утворене слово „цыбэ” (волосатий) та „цыпэ” — волосина. Від першого походить „чуб”, від другого — „чуприна” (з відомою вже нам можливістю зміни „ц” > „ч”, з’ясованою в етимології „чоловік”; у „чуприна” — наросток „инэ”, також уже з’ясований вище). Без зміни „ц” на „ч” утворилось слово „цибок” — зелений „чубок” цибулі, а також „цибуля” („цыбэ” + нарост. „Іэ”). Хоч це останнє слово виводять з латинського „сепулла”, „сера”, але пригадаймо мій натяк (у книжці «Адигейські мови...») на можливий зв’язок етрусської проблеми з адигейцями, а „сера” — це ж повна вбіжність із „цыпэ”. Ба більше: з адигейських

„цы“, „цыбэ“, „цыпэ“ можна вивести багато інших слів, що були досі етимологічно не зрозумілі. Слід пам'ятати, що „цы“ — це те, що росте як пагін, паросток, і на тілі це буде не тільки волосся, а й кінцевості — ноги та інше. От звідси й походять слова „циби“, „цибатий“, „цибати“, „цибань“, „цибатень“, „циб!“, „циб“ — кінець перемітки (див. у Грінченка), „цибух“, „чубук“ (рос.). Звідси ж походить і приросток „па“-, що означає побічність, другорядність: „пагін“, „пасерб“, „пасинок“, „пагорб“, „патока“ тощо. Але вигуки — кликання коней, собак, кіз та свиней „ця“, „цьо“, „цо“, „цюцю“, „ци“ походять від іншого слова — від „цїэ“, що значить „кликати“, від „цїу“ — пискливий.

Другий складник слова „цыпэ“, „цыбэ“ — „пэ“ („бэ“) означає „ніс“ (пагін!), а також лежить в основі слова „палець“ (з адигейськими наростками „-Іэ“ та „-цэ“; слово „напальок“ без „-цэ“). Навіть „па!“ — це поцілунок, передаваний пальцями, пучками пальців, як це підтверджує кабардинське „ба“, фонетичний варіант „па“, що означає поцілунок.

Слово „цабе“ (з „цыбэ“ — волохатий) увійшло у вислів „велике цабе“, що тепер звучить як іронічне „великий пан“, у зв'язку з тим, що це була назва, вживана внаслідок табу на слово „віл“, що був, очевидно, тотою твариною.

Шия. Це слово походить від адигейського „шин“, що значить „витягати“, „протягати“, бо шия, справді, така частина тіла, що може витягатись (напр., у гусей, але й у людини). Сама форма „шия“ — це дієприкметник, утворений від кореня „ший-“ плюс дієприкметниковий наросток „-а“, — отже, це „те, що витягається“. Але й форма „ший“, як форма наказового способу, збереглася в українській мові: коли наривають (запрягають у ярмо) волів, то кличуть „ший! ший!“. А це значить: „витягай шию, щоб зручно було накласти ярмо“. Прізвища „Шиян“ і „Шаян“ — це тільки різні вирази того самого слова, що означає „довгоший“.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЗОВ „ПОЛЯНИ“, „ПОЛЯКИ“

У ч. 3 „Овиду“ (за 1966 р.) надруковано статтю д. Ю. Перхоровича «До генези назв „поляни“ й „поляки“». У цій статті д. Перхорович висунув здогад, що назви „поляни“ та

„поляки” походять не від слова „поле”, як досі думали, а від грецького слова **πόλις** (місто). Основні докази нашого дослідника зводяться до того, що там, де жили поляни та поляки, не було поля, а були великі ліси, що на Україні й до нашого часу збереглися стародавні назви із складником „поль” („Антополь” — місто антив, „Треполь” — сучасне Трипілля, „Боришполь”, „Мирополь” та калька з нього „Миргород”), що в різних історичних джерелах і київські поляни, і поляки називаються „пóлями”, назвою, що й досі збереглася в німецькій та англійській мовах: „Pole”.

Крім того, д. Перхорович навів з історичних джерел дані на доказ того, що людність сучасної північнозахідної України здавна жила в багатьох містах і через те цей край у скандинавських сагах називали „Гардарикою”, країною міст.

Занесення в ці краї грецького слова **πόλις** дослідник пов’язує з поселеннями згадуваних у Геродота та в інших стародавніх авторів **гелонів**, що їх, згідно із свідченням Геродота, вигнали з торговельних міст у край **будинів**. Були це нібито напівгреки, напівскіти (як свідчить той же Геродот), і говорили вони мішаною мовою.

Зацікавившись цим відкриттям д. Перхоровича, я хотів би додати до цього й свої міркування та дані, які, з одного боку, мають підтвердити наукову слушність здогаду, що „поляни” й „коляки” — це були, власне, „городяни”, „містюки”, а з другого — спростувати дещо з його даних.

Передусім додам, що „поляни” були колись між словинцями, що жили в горах, були „поляни” й на території пізнішої Олонецької губернії, як про це свідчить назва „Каргополь” (від фінського „Karha” — ведмідь), що жили в лісах, як і київські поляни. А далі розгляну основне з його статті.

Якщо д. Ю. Перхорович усе побудував на тому, що гелони були „напівгреки” і як такі залишили в українській мові грецькі слова та назви, то я хочу звернути увагу на те, що вони були „напівскіти”, або, може, й переважно „напівскіти”, тобто не греки, а далі ї доказати, що вони були споріднені з будинами. Та й „скітами” вони були, мабуть, тільки за державною приналежністю, а етнічно це могли бути ще давніші в цих краях **кімерійці**, або хоч **анти** (звідси й отой „Антополь”, як це слушно відзначив д. Перхорович), предки сучасних адигейців, як це я визначив у своїй книжці «Адигейські мови — ключ до таємниць нашого субстрату» (Нью-Йорк, 1966 р.).

Передусім розгляну походження отого складника „поль”. З огляду на наявність багатьох назов із цим складником, серед яких можна згадати хоч би безсумнівно грецьку назву „Константинополь”, дуже важко це заперечувати. Я сам, прослухавши доповідь д. Перхоровича, приєднався був до цієї його думки. Та коли я пізніше дослідив відповідний матеріал, то, на моє власне здивування, виявив, що між отим справді грецьким „поль” та назвами „Антополь” тощо наявна тільки співзвучність, а не генетична тотожність. Насправді ж у цих українських назвах ми маємо слово адигейського походження. Є в адигейських мовах коротеньке слівце-складник „лэ”- або „пы”- (а також, як побачимо далі, ще й „бы”-), що має різні значення, а серед них і значення „відбивання напад”, „оборони”.¹⁾

Коли це слівце входить у комплекс „пытапІэ”, то воно прямо означає „фортеця”.²⁾ Але воно може поєднуватись із іншими складниками, зокрема з такими наростками, як от „лэз” (означає вмістище), „лэ”, „Іэ”, „Іуэ” (прикметникові наростки), „лІэ” (підбігання до якогось місця). Семантично найбільш надається для значення „огорожі” й „города” перший, але останній міг дати ще м'якість „л”. Не знавши добре тонкощів адигейської фонетики, я не можу з певністю визначити, який саме з цих наростків міг поєднуватись для того, щоб утворилось слово „поль”, але знаю, що через приєднання наростка до слівця „лэ” звук „э” мусив перейти в „а”, а це „а” під наголосом на слов'янському ґрунті звичайно давало „о”. Кінцеве „э” в ненаголошеній позиції перетворилось на „ь”. Так утворилось слово *,палІэ” > „поль” із значенням „оборонна огорожа”, або „город” (місто). Голосний „о” в корені закріпився тільки в пізнішій традиції, а в давнину тут могли бути різні рефлексі, які дають адигейські звуки „э” та „ы”. От у сен-галенських анналах писали „пуляни”, у Гепідана — „пулянес”, в „Ісляндських нотатках” XII в. та в „Повісті Вількінда” — „Пуліналянд”; ім'я „скітського” царя Паляка мало „а” в цьому корені. (Подаю варіанти назви „поляни” за статтею д. Перхоровича, ім'я „Паляк” — за М. Грушевським). Можливо, що українське прізвище „Пулинець” походить від „Пуліна”.

¹⁾ Див. „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1967 р.

²⁾ Див. „Русско-адыгейский словарь”. Москва, 1960 р. (при слові „укрепление”).

Має значення для доказу правильності цієї моєї теоретичної реконструкції той факт, що вже після того, як я це слово утворив, я знайшов у „Кабардинсько-російському словникові” (Москва, 1957 р.) слово „лэлъэщын”, утворене із складником „лэлъэ”, що значить „перемагати” (когось чи щось). В українській мові це слово збереглося у формі „періщити” (бити), з дисимілятивною заміною „л” на „р”.

Тепер візьмімо варіант „бы”. Про те, що він історично був реальний, а також — що й моє виведення слова „поль” з адигейських мов стовідсотково правильне, свідчить називання давніх полів у стародавніх історичних джерелах з початковим „б” (не „п”). Напр., у листі короля Вратислава до Римського папи (1085-1086 р.р.) їх названо „больоні”, у Байзеновій хроніці (1085 р.) — теж „больоні”, у німецьких словниках XII в. — „боляна”, „болянен”. (Подано за статтею д. Ю. Перхоровича). Без мого припущення про два варіанти „пы” — „бы”, із самим тільки грецьким „polis”, два варіанти в назві „поляни” не були б пояснені.

Коли повернутись до сучасних адигейських мов, то це „бы”- можна знайти в кабардинському варіанті отого слова „пытапIэ” — в слові „быдапIэ”, що також значить „фортеця”. Від цього останнього варіанту походить „Будапешт”, як це я доказав в отій своїй книжці «Адигейські мови...» Тут можу ще додати, що й розпад слова „Будапешт” на дві частини „Буда” і „Пешт” (згадаймо напис на обкладинці „Русалки Дністрової”: „у Будимі” (з „Будин”) „письмом всеучилища Пештянського”) легко пояснити: „быдэ” — міцний, сильний, а „пIэ” - місце, з додатком наростка -„щ”, який означає „приміщення”. Слово „быдэ” може мати інфінітивну форму „быдэн” чи „быдын”, а це наблизило нас до етнічної назви „будини”, чи „бодини”, що, як бачимо, також означає „городяни”. Отже, це синонім до слова „поляни”, „городяни”. Про історичну реальність слова „будини” свідчать назва Будапешту „Будин” та російське прізвище „Будан(ов)”.

Від „быдэ”, „быдын” походять „буда”, „будинок”.

Далі розгляну слово „гелон”, що було і етнічною назвою племені, і назвою головного їхнього міста. Його можна вивести з адигейського слова „луэ”, що само означає „пліт”, „ліса”, але може увиходити і в інші утворення, як от „луэгу” (двір), „луапIэ” (тік). Якщо до цього „луэ” додати дієслівний наросток „гуэ-”, що означає з’єднування, та наросток -„н” (інфінітивний), то вийде слово „гуэлуэн”, що означатиме „щось обгороджене”, тобто те саме, що й „поль”, „бу-

дин" та слов'янське „город". Фонетично для чужинців це слово могло звучати, як „гелон", як його й записали старогрецькі автори. Є в адигейських мовах ще одне слово, що могло бути прототипом назви „гелон", — слово „гъэлын", що означає випалювання. Могло це слово означати ще „молотники", тобто „хлібороби", „гречкосії", оскільки слово „Іуэн" означає „молотити".

Такі великі можливості щодо етимологізації слова „гелон" на ґрунті адигейських мов самі собою заперечують думку д. Ю. Перхоровича, що це слово нібито збереглося в назвах річок „Желонь" (Жолонь) та „Желонка" (Жолонка), де звук „г", уже на слов'янському ґрунті, міг перейти перед „е" в „ж" (так він пояснював у доповіді). Таке пояснення звукових змін було б можливе, якби не було іншого, переконливішого, на ґрунті адигейських мов. Справа в тім, що назва „Желонь" (Жолонь) — це живцем збережене адигейське слово „жылан", яке на слов'янському ґрунті закономірно дало „желонь" > „жолонь" (як у „человік" > „чоловік"). Адигейське слово „жылан" — це назва третього року тваринного дванадцяткового усного календаря, і спочатку це було ймення народженої під цією датою людини, що потім жила над цією річкою і дала їй цю назву (як, наприклад, якийсь „Харко" дав назву річці Харків). Варто відзначити, що в українській мові до нашого часу збереглися слова з цим складником: „жиляник" (корж), „жилний четвер", „жилавий понеділок, тиждень", — усе це пов'язане з отим тваринним календарем.

Отже, усі троє слів — „поль" (з „пэлъэ" → „палъэ" чи його наросткових варіантів), „будин" та „гелон" (як назва „дерев'яного міста" — за Геродотом — та приналежної до нього людности) підтверджують правильність відкриття д. Ю. Перхоровича — що „поляни" — це були ті, що жили в містах, а не в „полі".

Що „поляни" — це тоді означало „городяни", „міщани", про це свідчить і одне місце в нашому літописі: „оть нихъ же суть поляне-кыяне".¹⁾ Тепер би ми сказали: „городяникияни, жителі м. Києва. До речі, й слово „поле" походить з адигейських мов: „палъэ" — значить „скрізь однаковий", „рівний".²⁾

¹⁾ Подаю за М. Грушевським — „Історія України-Руси", т. I, ст. 379.

²⁾ Див. „Кабардинско-русский словарь". Москва, 1957 р.

Уже після того як я теоретично вивів оту форму „поль”, я знайшов у „Словнику української мови” П. Білецького-Носенка (Київ, 1966 р.) таке: „**Пала́нка (пола́нка)**, імен. жі́н. р. Слово запорізьке: селище, село, остріг; невеликий замок... Взято з угорської мови”. Справді, в угорській мові є слово „palank”, що значить „паркан”, „огорожа”. Але чого б запорізці „брали” це з угорської мови? Насправді й угорська мова запозичила це з адигейських мов, про це свідчить і відпад кінцевого голосного, можливий в адигейських мовах. Слово „паланка” утворене від інфінітивної форми „пэлъэн” + наросток -, „кьуз”. Велике доказове значення має наявність у записі Білецького-Носенка рівнобіжного акання-окання. Значення „паланки” як території, краю, повіту — це вже також „городи”, де жили „городовики”. Така назва „Паланка” є й на Закарпатті, і вона такого ж і походження. Звідси ж італ. „palanca”, рос. „палатка”, „полати”, „палата”, укр. „палац” (-, „ац” < „(э)цэ”).

Фонетична близькість утворення „пэлъэ” до „палъэ” призвела до поплутання їхньої семантики в слов'янському мововжиткові і до отієї спростованої тепер псевдоетимології слова „поляни” та „поляки”. Можна з'ясувати тут і морфологічну форму слова „поляни”: вона утворена за допомогою адигейського ж наростка „анэ”. Форма слова „поляк” теж витворилась на адигейському субстраті, але її утворення складніше, і я її з'ясовую в статті «Походження деяких типів українських прізвищ».

Розгляну далі назви „Трепіль” та „Халеп'є”, що їх д. Ю. Перхорович вважає за грецькі в цілості: „Треполь” — нібито від τρίς та πῆλις, а це мало б означати „Тригород”, „Халеп'є” — від „chalepos”, що значить „трудний”. Насправді ж у назві „Треполь” і перша частина адигейська: це наросток „тре-”, що означає рух скерований назовні, в умовах оборонної споруди „відбиття зовнішньої небезпеки”, нападу. Назва „халеп'є” походить від адигейського „хэльэпэ”-, наявного, наприклад, у слові „хэльэпэрэпэн”, що в прямому значенні означає „спотикатись”, „заборсуватись”, а в переносному — „потрапляти в скруту, халепу”, як це й досі збереглося в українській мові. Про назви „Вишгород”, „Білгород” наш дослідник пише, що вони всі слов'янські. Але насправді в них слов'янський тільки складник „город”, а перші складники — адигейські. Про „Звенигору” і „Звенигородку” я вже писав ув отій своїй праці «Адигейські мови...» і тут не

буду повторюватись, а про дві інші дещо скажу тут. Особливо цікава справа з „Білгородом”. Як відомо, „Білгородів” багато: біля Києва, на Курщині, на Ізмаїльщині, „Старобільське”, „Білопілья” (як „Трипілья”), „Београд” (у Югославії) тощо. Але — виникає питання — чому б міста мали бути „білі”? Вони ж були тоді, бодай на території Східної Європи, здебільшого дерев’яні, а дерево з часом звичайно темніє, сіріє. Отже, назва міста із складником „біл” — не відповідає дійсності (якщо цей складник розуміти як назву кольору). Отим то мені й довелося шукати іншого пояснення. І я знайшов у кабардинській мові слово „бел”, що значить „копаниця”, „заступ”. Ці копаниці в давнину могли робити з „білого металу”, і від назви цього металу й копаниці, зробленої з нього, самий процес копання стали називати в адигейських мовах словом „бел”. Аналогічне явище я вже відзначив у своїй книжці «Адигейські мови...» коли пояснював походження назви „Варшава” та згадав закарпатські „аршів”, „аршування”, „аршований”. що походять від назви металу „аршав” й означають „копаниця”, „копання”, „копаний”. Тільки я не довів тоді цієї етимології до кінця, не сказав того, що „Варшава” — це значить „обкопана ровом фортеця”. Таку етимологію має й закарпатсько-український топонім „Иршава”, тотожний з назвою „Варшава”. Те саме я тепер можу сказати й про „білгороди”: це обкопані ровом фортеці, як це звичайно й робили, будуючи фортеці й напускаючи в ті рови води. Можна сказати й точніше, що „білгород” — це обкопана ровом і обгороджена частоколом („город”) фортеця. А коли московський кремль був побудований з каменю, то її й називали „белокаменная”. Зате „Білопілья” — в обох складниках адигейське утворення: „бел” + „палІз”, що значить „обкопане укріплення”. Можу ще відзначити, що й тепер на Північному Кавказі фортеці називають словом, утвореним від назви металу — олива: осетинське „кала”, адигейське — „кхэлай”. Звідси й сучасна (новоутворена) назва „Махач-кала”: від прізвища революціонера „Махач” — гвоздик (є р. Махач у Болгарії) і „кала”, що значить „обкопана” (хоч тепер ця семантика, мабуть, уже затемнена). Історична „Біла Вежа” — це також „обкопана фортеця” (другий складник походить від адигейського „выгу”, що тепер значить „гарба”, а колись, за кочового побуту кімерійців чи якихось інших предків сучасних адигейців, це була „хата на колесах”, тягнена волами, і саме слово „выгу” походить від „вы”). У слові „вежа” на-

росток „гу”, що означає „віз”, змінений на наросток „жьз”, що означає „вдивлятися в щось”, тобто „бути на варті”. Інша назва Білої Вежі — „Саркел” — це тільки калька з першої назви (чи, може, навпаки), бо „сар” походить від кореня „сы” + наросток „р”, який входить у слово „сармати”, як я вже з’ясував, і означає „ясний”, „білий”, а „кел” — ота „кала” (із закономірним відпадом кінцевого голосного) — фортеця. Комбінація в цій назві двох складників із значенням „копати” свідчить, що вже тоді (X вік) семантика їх була частково затемнена, найімовірніше в „кала”. До цієї етимології я можу приєднати й назву „Старобільське”, в якому „Стар” походить від „сты-”, що являє собою фонетичний варіант кореня „сы-”. Історичне „Білобережжя” — значить „укріплене узбережжя”.

Великим аргументом на користь такої моєї етимології слова „білгород” є те, що вже після написання першого варіанту цієї статті, який був надрукований в ч. 1 журн. „Овид” за 1967 рік, я виявив наявність у болгарській мові слова „въ-бел”, що значить „копанка”, „криниця”, літерально „вкопана вглиб” („въ-” — приросток). У сербо-хорватській мові також є слово „убао” з таким самим значенням, тільки з відповідними закономірно - сербсько-хорватськими відміними (звідси й „Београд”, в якому на місці „л” закономірне „о”). У полабській мові — „vóbal”, де приросток „vó”. У болгар є прізвище „Белев”, що походить від слова „бел”. Прізвище чеського географа XVIII ст. „Bel” і сучасне таке ж німецьке прізвище також походять від цього адигейського слова „бел”.

„Білувати” убиту тварину — це спочатку значило „здіймати шкіру ножем з „білого металу”.

Наявність на Ізмаїльщині назви „Аккерман” не підриває моєї етимології слова „Білгород”, бо це пізній турецький переклад слов’янської псевдоетимології цієї назви (по-турецькому „ак” — білий, а „керман” — фортеця), коли перший складник її вже розуміли як назву білого кольору.

Але ця псевдоетимологія була можлива через те, що й назва кольору „білий” походить від цієї ж таки назви металу. Дивуватися цьому не доводиться, бо, як відомо, більшість (якщо не всі) назов кольорів походять від назов різних рослин, тварин чи металів. Згадаймо: „малиновий”, „фіялковий”, „вишневий”, „оранжевий” (рос.), „мідяний”, „бронзовий”, „сталевий”. Отож так виник і „білий” колір від назви „бел”. І засяг його виходить навіть за межі слов’янських

мов: у балтійців “balta”, у романських мовах маємо “blanco” (есп.), “blanc”, “blanche” (франц.). Думаю, що й лат. „albus” (білий) та еспанське “alba” (світанок), а може й “albanil” (муляр, копач) походять від цього ж кореня — „бел”, тільки з метатезою приголосних. Згадаймо метатезу приголосних, наприклад, у „робота” — “Arbeit”. Історичне підґрунтя? Може, етруски, може, прабатьківщина індо-європейців.

А втім, тут уже потрібні пояснення й щодо голосних у корені. Як бачимо, в латинському „albus” та в еспанському alba — „a”, в есп. „blanco” та в франц. “blanc” нема голосного, у балтійців — „a”, а в слов’янських — „a”, „e”, „i”, „ie”. Усі ці різні звуки дуже легко можна пояснити на ґрунті фонетичної природи адигейського „e”. Ось яку характеристичну цього звука знаходимо в „Кабардинско-руськом-у словар-і” (Москва, 1957 р., стор. 496): „Двозвук „e” (“je”) в такому вигляді звичайно виступає на початку й наприкінці слова... В середині слова (він) звичайно втрачає коротке „э”. Півголосний „й” (“j”) асимілює попередній голосний і зливається з ним в двозвукове сполучення. У швидкій вимові півголосний „й” перетворюється в ледь-ледь уловний звук, а попередній голосний „e” набуває характеру простого звука. У деяких випадках двозвук „e” (“je”) зберігає свій первісний вигляд і в середині слова”.

На підставі цієї характеристики можна пояснити всі оті випадки з голосним у корені „бел”. Вона ж дає вперше в історії вивчення „ята” в слов’янських мовах вичерпне його пояснення: в основному це був двозвук “je”, що міг давати різні відтінки й виглядозміни, що залишилися й досі в різних слов’янських мовах.

Перша частина в назві „Вишгород” походить від кабардинського слова „выщѣ”, що значить „бичок”, і спочатку це був хутір якогось Бичка, тобто це було прізвище (цей складник, між іншим, зберігся в прізвищі „Ващенко”), вимова „виш-” витворилась пізніше внаслідок псевдоетимології (цього не сталося у прізвищі „Ващенко”). „Мирополь” та „Миргород” мають у своєму складі „мир”, яке я пояснюю в статті про походження імен на -„слав” та -„мир” (у цій книжці).

Добр. Ю. Перхорович натякував також на те, що й слово „Полісся” зв’язане з комплексом життя у містах. Звичайно, він мав на увазі походження цієї назви від того ж таки грецького “polis”. Я також приєднуюсь до тієї думки, що воно,

це слово, входить у цей комплекс, тільки в основі його не грецьке, а оте адигейське слово „пальэ”, але ще з наростком „,ес” (не „,эс”!), що є, наприклад, у словах „хэхэс” (прихідько, городовик) та „вищхьэтес” (погонич волів), а може, й у слові „кьалэдес” (кажу „може”, бо в приступних мені слівниках воно написане з „,э”). Отож як узяти цілість „пальэс”, то з нього й можна вивести „Полісся”, бо оте „,е”, мабуть, у сполученні з кінцевим „,э” слова „пэлэ” й дало „,ятъ”, а звідси й українське „поліс” > „полісся”. Правда, тут є деякі труднощі, що походять від його морфологічного зв'язку з утворенням типу „Поділля”.

Можна припускати, що ота скандинавська „gardarika” була калькою з назви „Біла Русь”, тобто „Міська, укріплена Русь”. Таке припущення тим більше можливе, що й „Червона (червенська) Русь” походить не від назви кольору, як такого, а від „щіэрыуэн” — занурена в воду.

Коли перейти до історичного розвитку семантики „городового краю”, то можна спочатку відзначити відсутність такого узагальнення, бо ще в нашому літописі виразно фігурують окремі „полі” (міста). Напр.: „почаше держати родъ их княжение въ поляхъ”. Ця множина „въ поляхъ” виразно свідчить про міста, бо „поле” звичайно й пізніше вживали в однині („Дике поле”).¹⁾ Тільки пізніше стали це узагальнювати в уявленні „городів” як „землі” („польської”), протиставлюваної „полю”, степові. За козащини козаки, що жили в Гетьманщині, називались „городовими козаками”, а на Кубані ще й досі всіх пізніших прихідьків з Наддніпрянщини називають „городовиками”.

Це з одного боку, з півдня. А з другого боку, з півночі, як про це свідчить д. Перхорович, там де кінчалися „поля”-городи було „Загороддя” (на північ від р. Піни й р. Ясельди). Це так, як ми тепер називаємо „Закарпаття”.

Оце таке моє обґрунтування важливого відкриття д. Ю. Перхоровича. Підкреслюю, що сама тема цієї статті — його здобуток і заслуга. Я тільки підвів нову мовну базу під неї.

ЩЕ ПРО НАЗВИ ПОГАНСЬКИХ БОГІВ

На додаток до того, що я сказав у своїй першій книжці й у цій про походження імен поганських богів, я можу ще подати ось ці етимології.

¹⁾ Подаю за М. Грушевським — „Історія України-Руси”, т. I, стор. 379.

Троян. Я вважаю, що це ім'я й ім'я римського імператора Траяна — те саме слово, а звуки „о” й „а” — це тільки явище рівнобіжного окання-акання, що я його з'ясував на ґрунті адигейських мов. Воно ж, це звукове явище, свідчить і про те, що це ім'я адигейського походження. Для з'ясування його етимології можна притягти ще загадкове українське слово „трай”, збережене в приказці „Аби їм дав Бог хліба й соли, трай добрий і вік довгий”. Грінченко пояснює це слово як „доля, успіх, щастя”. Цей же корінь наявний і в слові „тройзіл” чи „троєзілля”, що теж, либонь, означає щастя-долю (а не отруту), як це видно з пісні: „Котрий мені тройзілля достане, той зо мною до шлюбу стане”, бо з тим, хто дістав би отруту, до шлюбу дівка не стала б. Звідси виходить, що Троян — це бог щастя-долі, може, охоронець хатнього вогнища й подружнього життя, тотожний з римським Янусом, охоронцем брами й часу. Обидва ці боги мали не по одній голові — Янус дві, а Троян три, як на це є натяк у сербській казці про царя Трояна: це давало їм можливість добре роззиратись навколо. Можливо, що ідол Світовид — це було зображення Трояна, а це значить, що він міг мати й чотири обличчя. Це ж останнє свідчить і про те, що в корені слова „Троян” немає уявлення числа „три”, а є щось інше. Справді, в основі цього слова лежить адигейське „ейн”, неперехідне дієслово, що означає „належати комусь-чомусь”.¹⁾ Слово „ейн” треба читати як „яин”, а звідси ясно, що з нього утворене слово „Янус”. У слові „Троян”-„Траян” наявний ще приросток „тр”-, який означає „рух ізсередини”, або „вияв”, а разом це бог, що дає щастя- долю, присуджує те, що кому належить. Звуки „ей” — це два двозвуки, що й дали звучання „ая”-„оя”. Оте українське „трай” — це форма наказового способу від „треин”, як це часто буває в адигейських назвах (пор. „Дажбог”). Пізніша народна етимологія зблизила це слово з „трьома”, а той, у кого народились трійнята, став зватись „Трояном” (див. у Грінченка).

Купало. Ця назва походить від адигейського „кыпыль-ын” — залицятись, наросток „-ло” — з адиг. „-лю”. Отже, це, справді, бог кохання, як про нього звичайно й кажуть. Можливо, що на семантику цього слова вплинуло й слово „кыпынын” — запалювати, звідси купальські вогнища і слово „купина” („неопалима купина”). А крім того, є ще „кыпы-

1) „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р.

льэщЫкЫн” — очищуватися (тут вогнем). Усе це й дало комплексне уявлення Купальського овята.

Ярило. Ця назва від слова „еру” (чит. „яру”), що значить „жорстокий”, „лютий” (згадаймо рос. „розъярённый”). Але воно, мабуть, мало значення й „повнослий, молодий”, „гарячий”, як про це свідчить українське „яре пекло” (див. у Грінченка).

Див, Дій, Дий. Ці слова збереглися в українських „лайках” „щоб на тебе див прийшов”, „дій же його кату”. Це був, мабуть, бог протилежний Перунові, підземний, бо він „бив знизу”, як про це свідчить адигейське слово „дэуеин”, що значить „бити знизу вгору”. „Див” — з наказової форми „дэуеи”. Могла ця форма утворитись і з „дэуэн” — „бити між чимсь”. „Дій”, „Дий” — мабуть, від „дин” — „богування”. Від кореня „ди” — з наростком „уэ” утворилось „Діва” (богиня).

„Лада”, „Лель”, „Полель.” „Лада” походить від звичаю роззувати молодого, нареченого, це „та, що роззуває” (шлюбної ночі). А утворене це слово від „лэз” — нога, з наростком „дэ”. „Лель” — від „ллы” — чоловік, з наростком „Іэ”. „Полель” — від „палэз” — половина, що набула пізніше значення „дружина” (згадаймо вислів: „моя половина” — жінка або чоловік) з тим же таки наростком „Іэ”. Це все боги кохання й подружжя.

Слово „бог” походить від адигейського „бэ”, що його в „Кабардинсько-російському словнику” (Москва, 1957 р.) визначено як „многие”, „многое”. В утворенні „бэв” воно означає „багатий”, „рясний” (про урожай”), а в утворенні „бэвыгэз”, де „вы” — віл, „гэз” — наросток, — „багатство” (первісно, мабуть, у сенсі худоби). Якщо взяти „бэвыгэз” без „вы”, то й вийде слово „бог” (з „богъ < „багэз” < „бэгэз”). Звідти й українське слово „багато” і його зах.-український варіант „богатий” (це рівнобіжне акання-окання). „Убогий” має в собі приросток „у-”, що первісно означав протилежність до „росту трави, дерева”, як от у слові „уа” — те, що впало (трава, дерево). „Небога” — бідна жінка, відповідно до приростка адигейського „у” — має іранський (осетинський) приросток з таким самим значенням „нае” (не).

Слово „небога” свідчить про те, що отой наросток „гэз” не обов’язково втрачав кінцеве „э”, — в даному разі він зберігся і тепер звучить у нашій мові як „а”. Це підтверджує й українське прізвище „Молибога”, в якому закінчення „а” —

давня ознака називного, а не знахідного відмінка, як нам тепер здається (це прізвище утворене так, як „Паливода”).¹⁾ Грінченко відзначає форму „бога”, про цю форму свідчить „Бозя”. Українське „збіжжя” має наросток такого типу, як і давнє „убожіє” — неврожай. Що слово „бог” могло бути й без будь-якого наростка, це видно із назви „Дажьбога” — „Дашуба” („Дажуба”?) „или Дажбогъ”, як це записано в „Синописі” І. Гізеля.

Німецьке слово „Gott” та англійське „god” походить від того адигейського слова, від якого походить і етнічна назва „гот”, як це я з’ясував у своїй книжці «Адигейські мови...», — від „гъуатІэ”, що значить „дуже жовтий”, а в значенні „бог” — „осяйний”, тобто це назва „бога - сонця”. Слово „gold” походить від цього ж кореня, тільки з іншим наростком - „Іэ+дэ” (наросток - „Іэ” входить до складу слова „söl” („солнце”), але поєднаний з іншим адигейським коренем, — з „сы(н)”, як це я також уже з’ясував у цих своїх дослідях (а семантика і тут та сама — „осяйний”, „золотий”).

ДЕЯКІ СЛОВА Й ПРИЗВИЩА АДИГЕЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Могила. Етимологія цього слова досі не була з’ясована (див. у Фасмера). Це слово походить або від адигейського слова „мыгъуэлъын”,*) що значить „не лягати”, або від „мыгъуэлэн”, що значить „не нидіти”, „не занепадати”, в їхній дієприкметниковій формі „мыгъуэла”, тобто той, хто не лягає, не вмирає.

Від інфінітивної форми цих слів є українське прізвище „Могилин”. Така семантика слова може пояснювати й звичай насипати могили над похованим, бо це мало означати, що він не зник цілком з лиця землі. Цим же пояснюється й те, що ховали з конем, із жінкою та з слугами. На Україні до

1) Слова „небога” (племінниця) й „небіж” утворились не від кореня „бэ”, а від „ныбэ”, що значить живіт, і первісно означали „єдиноутробний”, кровно споріднений. Схожі морфологічні утворення є тепер в кабардинській мові, і утворені вони від цього кореня, але з іншим значенням: „ныбажъ” — розвільнення шлунка, „ныбэгъу” — із запалим животом.

*) „Кабардинско-русский словарь”, Москва, 1957 р.

недавнього часу вважалось, що не годиться на гробах говорити про небіжчиків як про померлих.*)

Голосний „й” першого складу дав рефлекс „о” під наголосом, як про це свідчить українське „мóгилки”, „мóглинці” (гробки), а також сербське „мóгила” чи з метатезою „гóмила”. Але цей звук — „й” дає часто й „у”, і від нього походить українська вимова „мугила”.

Дума, думка, думати. М. Фасмер пише, що „дума” походить від готського слова „*dōms*”, що значить „присуд”. Це, звичайно, не переконує. Насправді ж це слово походить від кабардинського „дым”, що значить „тихе звучання”. Від інфінітивної цього слова форми „дымын” походить українське прізвище „Думин” (тут і в „дума” „у” з „й”, як і в слові „мугила”). Семантично „дума” як український епічний жанр означає: звучати тихо, співати неголосно, сумно. З таким значенням записав це слово від козаків ще 1506 р. Сарницький, що назвав думу „елегією”. Морфологічно „дума” — дієприкметник (наросток -„а”). „Думати” — значить говорити подумки, без звуків, „Думка” утворена приростком -„кьуэ”.

Байда, баклуша (рос.), **пайда**. Корінь для перших двох слів „бэ”, що означає „багато (чогось)”. До цього кореня в першому слові додано наросток „е”, що „уневажнює” семантику кореня, бо означає „без” (чогось), а разом це „дещиця”, та „дэ”, з неясним тепер значенням. У другому слові до кореня додано наросток -„кьуэ”, також без певного значення, та наросток -„шэ”, що має таке значення, як і „е”, тобто „без”. „Байдики бити”, „бить баклуши” — первісно означало заготовляти маленькі шматки дерева на ложки та інші дрібні вироби, а це вже звичайно робили тоді, як більше нічого було робити. Первісно „бае”, мабуть, означало „дещиця” (чогось), „частка”, як на це натякає фонетичний варіант слова „байда” — „пайда”, що має спільне значення із слової „пай” (з „пае”). В осетинській мові слово „пайда” має значення „щастя”, а звідси й українське „пайдити” — щастити. В усіх цих утвореннях двозвук „е” закономірно втратив свій складник „э”, а залишилось тільки „й”. З „бае” утворилось і слово „байка”, тільки з наростком -„кьуэ”, якого немає в дієслівній формі „баяти” (але зате в цій формі зберігся двозвук „е”, що звучить тут, як „я”). Первісно „байка” означала „дрібниця”,

*) Див. у М. Грушевського — „Історія української літератури”, т. I, мі „баяти” (але зате в цій формі зберігся двозвук „е”, що

„теревені”, розказувані для забавки. Звідси ж і „бай” — оповідач, слово, що в приказці римується з „йй” (з „яє”). Від „бає” ж походить і основна частина слова „байдуже”, яке, як відомо (див. у Грінченка), має ще й форму „байде” („байде нам се!”). У Грінченка сказано, що це „скорочене **байдуже**”, але насправді це дві самостійні форми цього слова: перша — це те саме утворення, що й у слові „байда”, тільки з іншим фонетичним варіантом кінцевого „э”, а „байдуже” має в своєму складі додатковий наросток -„жьеј”, що своїм значенням ще дужче підкреслює „дрібничковість” справи: цей наросток в адигейських мовах означає здрібнілість. „Байдики” і „байдиги” мають знов інші адигейські наростки: „кь” і „гьуэ”. Можна думати, що із „байдуже” виділилась і підсильна частка „дуже”, але це потребує додаткового дослідження.

Сало. Етимологія й цього слова досі була не з’ясована (див. у Фасмера). Але я можу з великою певністю виводити його з адигейського „шэ”, „шэ”, що має значення „сало”, „ситевий відклад”. Звуки „щ”, „ш” в цьому слові не перешкода, бо вони часто в адигейських мовах замінюються звуком „с”. Якже мати на увазі польську форму „sadło”, то вона утворилась під впливом форми „щэдагъэ”, що значить „смалець”, ось так „сэд-”+„лъэ” (наросток), в якому кінцеве „э”, під наголосом, дало „о”. Від кореня „шэ” > „сэ” утворилось і українське „сить” (рос. „жир”, польськ. „tłuszcz”), „ситий”.

Зеров може походити від слова „зы” (один) чи „зэ” (один раз), оформленого закінченням обставинного відмінка -„рауэ” (отже, воно оформлене, як „Старов”). Якщо псевдонім П. Филиповича „Зеров” не був вигаданий (а це найімовірніше), то це тільки фонетичний варіант слова „Зеров”. При цій нагоді подам і найможливішу з усіх запропонованих досі етимологію слова „зеро” (нуль). В етимологічних словниках західноєвропейських мов це слово виводили із арабського „sifr” (від нього „цифра”), що нібито було перетворене в середньо-латинське „zephyrum”, а потім в італійській мові — на „zefiro”, а відтак „стягнуто” до „zero”.¹⁾ Насправді ж воно походить від адигейського „зэ” чи „зы”, що значить „один”, а через оформлення наростком -„ри” чи „рэ” означає „ніщо”. А щоб історично це було зрозуміле, треба пригадати мою згадку в першій книжці про етрусків. Українське і польське „зараз” — це адигейське „зырыз”, що дослівно значить „один раз”, але пізніше перетягнене.

¹⁾ Див. „Concise Etymological Dictionary of Modern English by Weekley, 1952 p.

З М І С Т

1. Нові відкриття, виправлення й висновки	1
2. Походження деяких типів українських та інших слов'янських прізвищ	10
3. Рівнобіжне акання-окання в деяких слов'янських мовах	24
4. Група слів, що допомагає з'ясувати походження назви «слов'яни»	30
5. Семантично-лексична група із значенням „горіти”, „світитись”, „біліти”	38
6. „Люди”, „людина”, „чоловік” та інше	46
7. До питання про походження назов „поляни”, „поляки”	50
8. Ще про назви поганських богів	59
9. Деякі слова й прізвища адигейського походження	62

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

З технічно-друкарських причин у тексті цієї книжки чимало хиб, напр., відсутність „юса малого”, заміненого великим „А”, заміна деяких грецьких написань латинськими, брак надрядкових позначень тощо. Крім того, є й коректурні недогляди, а саме:

- стор. 18, рядок 3 знизу — замість “naprendze” треба “napredze”
- стор. 23, рядок 16 згори — замість -,то” треба -,ко”
- стор. 25, рядок 7 знизу — замість „прізвища” треба „слова”
- стор. 32, рядок 18 знизу — замість **Σκλαθηνοι** треба **Σκλαυηνοι**
- стор. 33, рядок 19 згори — замість „Хардадберг” треба „Хардадбер”
- стор. 47, рядок 1 знизу — замість „латинському” треба „латиському”
- стор. 51, рядок 19 знизу — замість „коляки” треба „потяки”
- стор. 63, рядок 19 згори — замість „приростком” треба „наростком”
- стор. 63, рядок 1 знизу — цей рядок треба викреслити.

**НАУКОВІ ПРАЦІ В. ЧАПЛЕНКА, ВИДАНІ
ОКРЕМИМИ КНЖКАМИ**

- СОНЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ, історично-теоретична
розвідка (1929 р.)
УКРАЇНІЗМИ В МОВІ М. ГОГОЛЯ (1948 р.)
МОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ» (1950 р.)
УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ
І РОЗВИТОК, т. I. (1955 р.)
ДЕЩО ПРО МОВУ, збірка статей (1959 р.)
ПРОПАЩІ СИЛИ, історично-літературний дослід (1960 р.)
УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ
І РОЗВИТОК, т. II. (1962 р.)
МОВНА ПОЗИЦІЯ І МОВА Г. СКОВОРОДИ (1963 р.)
УВОДИНИ ДО МОВОЗНАВСТВА, конспект (1963 р.)
АДИГЕЙСЬКІ МОВИ — КЛЮЧ ДО ТАЄМНИЦЬ НАШОГО
СУБСТРАТУ, етимологічні дослід (1966 р.)
НОВІ ЗНАДОБИ ДО ЕТНОГЕНЕЗИ СЛОВ'ЯН
ТА ІНШИХ НАРОДІВ, етимологічні дослід (1967 р.)